

STŘEDNÍ EVROPA

REVUE PRO STŘEDOEVROPSKOU KULTURU A POLITIKU

ve spolupráci s Konrad Adenauer Stiftung

MINULOST A PŘÍTOMNOST KŘESŤANSKO-
DEMOKRATICKÉ POLITIKY

VĚŠINOVÁ NEBO KONSENSUÁLNÍ DEMOKRACIE
V EVROPSKÉ UNII?

JOSEF KALVODA - VELKÝ ČESKÝ HISTORIK

MINULOST A PŘÍTOMNOST KŘESŤANSKO-
DEMOKRATICKÉ POLITIKY

VĚTŠINOVÁ NEBO KONSENSUÁLNÍ DEMOKRACIE
V EVROPSKÉ UNII?

JOSEF KALVODA - VELKÝ ČESKÝ HISTORIK

STŘEDNÍ EVROPA

REVUE PRO STŘEDOEVROPSKOU KULTURU A POLITIKU

Šéfredaktor: Rudolf Kučera
Zástupce šéfredaktora: Ivan Štern

Redakční rada:
Petr Andrlé, Alexander Fried (Izrael-Praha),
Helmuth Kohlenberger (Salzburg), Milan Kubes,
Bernd Posselt (Evropský parlament)

Tisk a sazba: René Daubner - APRO, Ruská 10, 792 01 Bruntál, apro@iol.cz

Korespondenční adresa redakce: Žerotínova 47. 130 00 Praha 3-Žižkov.
Na tuto adresu je možné zasílat objednávky předplatného
e-mail: rudolf.kucera@cmail.cz
ISSN 0862-691 X INDEX 47 407

Vydává: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku
IČO 499676

© **ISE** INSTITUT PRO STŘEDOEVROPSKOU KULTURU A POLITIKU

Bankovní spojení:
Česká spořitelna
číslo účtu: 000000-2843557359/ 0800
IBAN: CZ97 0800 0000 0028 4355 7359

Předplatné 90 Kč, zaslání předplatitelům zajišťuje firma SEND.
Předplatné s.r.o a další distribuční firmy.
Prodej v knihkupectvích byl od roku 2013 ukončen.

Revue Střední Evropa má webové stránky na adrese www.revuestrednievropa.cz

Publikovaná stanoviska nevyjadřují nutně názor redakce

<i>Rudolf Kučera</i>	<i>Změna politiky vyžaduje změnu myšlení</i>	strana	5
<i>Ivan Štern</i>	<i>Rovnost v šancích v křesťanském učení jako základ sociální emancipace</i>	strana	12
<i>Igor Volný</i>	<i>Milníky a limity českého konzervatismu</i>	strana	22
<i>Martin Jeřábek</i>	<i>Křesťanskosociální strana v Rakousku – východiska, dilemata a politika 1918-1933</i>	strana	36
<i>Lukáš Novotný</i>	<i>Turci v Německu</i>	strana	52
<i>Jan Cholínský</i>	<i>Pravda je akademickým mečem, protivěnování výzvou a příležitostí, I.část: Josef Kalvoda a historiografie českých soudobých dějin</i>	strana	72
<i>Helmuth Kohlenberger</i>	<i>Erinnerung an Europa im 20.Jahrhundert</i>	strana	88

Změna politiky vyžaduje změnu myšlení

Rudolf Kučera

Dnešní diskuse o nejlepším modelu demokracie se koncentrovala do tématu o přednostech konsociačního či konsensuálního modelu demokracie oproti většinovému modelu. Toto téma získalo na aktualitě mimo jiné proto, že se hlavně v Evropě změnila a nadále mění struktura mentality, vnímání politiky, politických stran, voleb atd. V dobách mnohem větší důvěry v politiku a ve schopnosti politických stran byl zájem o většinový model demokracie a usilování o vládu jedné vítězné politické strany či většinové koalice, která dokáže provádět efektivní politiku, do jisté míry samozřejmý. Dnes, kdy velmi klesla důvěra v politické strany a jejich schopnosti řídit politické, hospodářské a sociální problémy, klesla také důvěra v klasický většinový model a více se prosazuje potřeba demokracie, založené na konsensu různých politických sil, které jsou zvoleny do parlamentu a dalších zastupitelských orgánů. Efektivitu politiky to příliš nezvyšuje, ale určitě to usnadňuje hledání – nikoli nalezení – obecného prospěchu a zvyšuje se také míra spravedlnosti v rozhodování.

Součástí demokracie by mělo být hledání obecného zájmu a spravedlnosti pro všechny

Tedy relevance témat, která už ze současné politikologie téměř zmizela. Obecný prospěch začal totiž podle známého kritika teorií demokracie Josepha Schumpetera patřit mezi témata tzv. klasické teorie demokracie. V souvislosti s teorií Jeana Jacquese Rousseaua o obecné vůli (*volonté generale*) jako vůli lidu, se začalo uvádět, že žádná taková vůle mířící k obecnému dobru není možná, protože vychází ze sjednocení individuálních vůlí. Toto vnitřní sjednocení za účelem dosažení jedné obecné vůle není pak podle kritiků klasické demokracie v podmínkách moderní pluralitní společnosti realizovatelné. Je možné dosažení pouze vůle všech (*volonté de tous*), čili vůle té či oné momentální většiny. Zatímco Rousseau považoval dosažení obecné vůle za vrcholný akt demokracie, za dílo odpovědných a mravně vyspělých občanů, dnes se to pokládá za překonanou iluzi „osamělého chodce“, jak se sám Rousseau v závěru svého života označil. Přitom už dnes na základě nesčetného množství příkladů víme, že pouhá vůle všech nemůže být výlučným základem demokratického rozhodování, že musí stát něco nad touto vůlí, něco, co není k dispozici rozhodování té či oné většiny. Jsou to hlavně určité nadčasové a mezigenerační hodnoty, tvořící obsahový

základ tzv.obecného dobra. Otázkou je samozřejmě cesta k nim, ale tyto hodnoty existují a jsou vyjádřeny například v některých zemích v tzv.materiálním jádru ústavy.

Například německý Základní zákon mluví o důstojnosti člověka, která je nedotknutelná, o neporušitelných a nezcizitelných lidských právech, nebo o tom, že Spolková republika Německo je demokratický a spolkový stát. To jsou hodnoty, na nichž německý stát stojí a v Základním zákoně je řečeno, že proti každému, kdo se pokusí odstranit tento řád, mají všichni Němci právo odporu. Jinými slovy uznává se, že určité atributy obecné vůle jsou nezbytné, přestože princip vládnutí je založen na demokratické reprezentaci, čili na individuální reprezentaci, která se shromažďuje na základě svobodných voleb v parlamentu a rozhoduje většinově. Poslanci parlamentu mají samozřejmě právo měnit ústavu, dokonce i toto její materiální jádro, ale pak musí počítat s tím, že se tím změní i základní parametry ústavního pořádku a tím i celý politický systém. Pak by tedy šlo o politický převrat s nepředvídatelnými následky. Tomu by se zajisté bránil na prvním místě Ústavní soud jako strážce Ústavy.

Také česká ústava a Ústavní soud znají materiální jádro ústavy, které se nazývá „podstatné náležitosti demokratického právního státu“, přičemž článek 9 Ústavy uvádí, že „Změna podstatných náležitostí demokratického právního státu je nepřípustná“, a že „Výkladem právních norem nelze oprávnit odstranění nebo ohrožení základů demokratického státu.“ K podstatným náležitostem patří, že Česká republika je svrchovaný, jednotný a demokratický právní stát založený na úctě k právům a svobodám člověka a občana, které jsou zakotveny v Listině základních práv a svobod a jsou pod ochranou soudní moci.

V září 2009 zamítnul Ústavní soud ústavní zákon č.195/2009, týkající se zkrácení pátého volebního období Poslanecké sněmovny. Zrušil ho na základě článku 9, odst.2, protože tento ústavní zákon podle výkladu Ústavního soudu měnil „podstatné náležitosti demokratického právního řádu“, spočívající v omezení ochrany základních práv a svobod. Současně konstatoval, že ochrana materiálního jádra Ústavy není pouhým apelem, proklamací, nýbrž ústavním ustanovením s normativními důsledky. Přesto se ozval minimálně jeden poslanec české Poslanecké sněmovny, jenž radil dál pokračovat v přípravě předčasných voleb bez ohledu na usnesení Ústavního soudu. Tento člověk, „obdařený“ značnou nevzdělaností, si patrně ani neuvědomil, že jeho rada vede k ústavní revoluci. Jinými slovy k ústavnímu pořádku českého státu patří omezení většinového rozhodování a stanovení jeho limitů v základních ustanoveních liberálního státu. Nad nimiž bdí Ústavní soud.

V poslední době se objevil termín „extenzivní výklad“ ústavy, který by prý umožnil, aby prezident mohl odvolat předsedu vlády. Jenže existence vlády se primárně odvíjí od důvěry Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky. Prezident může jmenovat kohokoli předsedou vlády, ale dotyčný může začít vykonávat tento úřad až po vyjádření důvěry touto sněmovnou. Tato situace však nastává pouze ve dvou situacích: tehdy, když je po volbách, stará vláda podává demisi a jde o jmenování vlády nové, která pak musí předstoupit před sněmovnu, nebo když Poslanecká sněmovna vysloví stávající vládě nedůvěru. V obou případech přichází ke slovu prezident, ale pouze jako ten, kdo disponuje jmenovacím právem, ale nerozhoduje a už vůbec ne v situace, kdy vládne vláda, která má důvěru Poslanecké sněmovny. Vůči takové vládě má prezident svázané ruce. Kdyby se problém tzv.extenzivního výkladu ústavy dostal před Ústavní soud, byl by s velkou pravděpodobností smeten ze stolu jako pokus o změnu podstatných náležitostí demokratického právního státu.

Stejně jako téma obecného prospěchu se začala odsouvat do pozadí důležitost tématu spravedlnosti v rozhodování. Tvrdí se někdy, že žádná obecnější spravedlnost není možná, že každá společenská skupina má jinou představu o spravedlnosti, protože skupiny mají různé zájmy, které jsou neslučitelné. K této problematice jako první učinil podstatné poznámky skotský filosof David Hume, jeden z hlavních inspirátorů amerických Otců zakladatelů. Nejvíce je oslovil svou teorií tzv.*faction*, zájmů a zájmových skupin, které jsou přirozeně přítomné v každé společnosti a s nimiž se musí politický systém nějak vyrovnat. James Madison o nich mluví ve *Federalistovi* č.10 (v českém překladu *Listy federalistů*, které vyšly v roce 1994, se nepřesně překládají *faction* jako „stranické pŭtky“ či „stranictví“) takto: „Stranictvím rozumím to, když je skupina občanů – ať již tvoří většinu či menšinu – spojena a poháněna společnou pohnutkou, vášní či zájmem, jež jsou v rozporu s právy jiných občanů nebo s trvalým a celkovým zájmem společnosti.“ (str.70, českého vydání). *Faction* jsou tedy něco, co je v rozporu s obecným zájmem, ale Hume je pokládal za výraz přirozeného a dokonce žádoucího zájmového pluralismu, který by měl být chráněn a ne odstraňován. O vládě (*political society*) přitom neuvažoval jen jako o centrální instituci, pojímal ji jako sice nutnou, ale spíše pomocnou sílu při uplatňování společných zájmů a obecného prospěchu. Uprostřed přirozené konkurence zájmů a zájmových skupin se musí stát starat o to, aby v konečném výsledku nakonec převážil obecný zájem. Žádná neviditelná ruka zájmové konkurence neexistuje, musí to být stát a jeho insituce, které nastolují vhodný rámec. Uvažoval proto o adekvátní struktuře svobodné společnosti, *Commonwealthu*, o republice, v níž by byly zájmové skupiny

chráněny a došel k závěru, že je to možné jen v co největší republice a kritizoval klasickou představu o republice jako útvaru, jenž může existovat jen na malém teritoriu. Uvádí, že v tom případě se patrně objeví populistická hnutí a demokratické excesy, usilující o to, aby jeden zájem získal většinu.

(Tato jeho poznámka se týká České a Slovenské republiky, kde se tyto negativní jevy objevují od samého počátku vzniku menších samostatných států po rozpadu velkého Československa. Na Slovensku se to okamžitě projevilo ve vzniku Mečiarismu a bylo vlastně překonáno až po vytvoření širokých, byť křehkých vládních koalic a po deseti letech v souvislosti s většinovou vládou Roberta Fica. V České republice v existenci tzv. opozičních smlouv, kdy se dvě nejsilnější politické strany spojily v jeden většinový zájem, jenž potlačil demokratickou soutěž).

Podle Huma se na velkém území naopak budou zájmy vyvažovat. Madison se k Humovi připojuje a píše ve *Federalistovi* č.10, že podmínkou existence *faction* jsou svobody, které se nesmí rušit, protože jsou základem svobodného politického života. Zájmy jsou výrazem lidské povahy a nejčastější jejich příčinou jsou majetkové rozdíly, odpovídající rozdílnosti lidských schopností. Příčiny *faction* tedy nelze odstranit, lze však omezovat jejich účinky tím, že se vyvinou prostředky a způsoby, jak je kontrolovat a usměrňovat. V zájmu ochrany individualismu a obecného dobra. Hlavně to lze podporovat prostřednictvím republikánských institucí.

Většinová demokracie je fakticky v úpadku, ale drží se v hlavách politiků

Autorem teorií konsociační a posléze i konsensuální demokracie je americký politolog holandského původu Arend Lijphart, jenž je postupně rozpracoval hlavně v těchto dílech: *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration* (1977), *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries* (1984), *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-six Countries* (z roku 1999) a naposledy *Thinking about Democracy: Power Sharing and Majority Rule in Theory and Practice* z roku 2007. Lijphart k jednotlivým demokraciím přistupuje z hlediska jejich přiřazení do jedné ze dvou hlavních skupin, skupiny většinových nebo konsensuálních demokracií.

Pro jejich přiřazení do skupiny většinových demokracií (westminsterský model demokracie) je důležité, aby vykazovaly 10 hlavních znaků.

1. Koncentrace exekutivní moci v rukou jedné vládnoucí většinové strany. Tento znak se ovšem v dnešní Evropské unii vyskytuje jen ve velmi malé míře. V klasické zemi většinové demokracie, ve Velké Británii, vládne poprvé po mnoha desetiletích koaliční vláda, složená ze dvou politických stran, Konzervativní strany a Liberálních demokratů. První

znak většinové demokracie splňuje v Unii pouze několik málo zemí, například Slovensko, Maďarsko nebo Španělsko. Na Slovensku vládne od dubna 2012 strana SMER-SD, vedená premiérem Robertem Ficem, vláda je složená pouze ze členů této strany a pak jsou v ní také čtyři bezpartijní ministři. V Maďarsku je vláda, vedená premiérem Viktor Orbánem, která má ústavní většinu, tvořena ze zástupců vítězné strany Fidesz a předvolebního koaličního partnera Křesťansko-demokratické strany lidové. Tato strana má ovšem v desetičlenné vládě jen jednoho ministra. Ve Španělsku vládne do roku 2011 Partido Popular (Lidová strana), vedená premiérem Mariano Rachoyem, která vytvořila většinovou vládu. Jejími členy jsou pouze členové Lidové strany.

2. Druhým znakem je podle Lijpharta dominance exekutivy nad legislativou, což souvisí s prvním znakem, protože aby vládla jedna většinová strana, musí mít většinu v parlamentu. Vláda pak dominuje nad parlamentem v tom smyslu, že v něm prosazuje snadno svou legislativní politiku.
3. Dalším znakem je dvoustranický systém, nebo systém, v němž se počet nejdůležitějších stran k tomuto typu blíží. Tento systém se dnes prakticky v Evropské unii nevyskytuje.
4. Stejně tak většinový volební systém s disproporčním rozdělením hlasů a poslaneckých mandátů.
5. Dalším znakem je pluralistický systém zájmových skupin.
6. Dalším, dnes už téměř neexistujícím znakem většinové demokracie, je podle Lijpharta unitární a centralizovaný stát. Ve Velké Británii se například bude konat referendum o nezávislosti Skotska nebo ve Španělsku jsou patrné snahy o nezávislost Katalánska.
7. Sedmým znakem je existence jednokomorového systému nebo silně asymetrického dvoukomorového systému.
8. Osmým znakem je ústava, měnitelná jednoduchou většinou nebo neexistence psané ústavy.
9. Devátým znakem je právo legislativy činit konečná rozhodnutí bez toho, aniž by byla zkoumáno, zda jsou v souladu s ústavou.
10. A konečně desátým znakem je centrální banka, závislá na exekutivě.

Všechny tyto znaky jsou dnes v zemích Evropské unie v naprosté menšině a nikde se nevyskytují ve svém celku, ale pouze některé v jedné zemi a jiné v druhé. Typ většinové demokracie neodpovídá totiž moderním demokratickým poměrům v Evropské unii a ve světě je reprezentován především prezidentskými systémy, které jsou ovšem všechny, s výjimkou Spojených států, více či méně nedemokratické. Takže lze učinit předběžný a zároveň diskutabilní závěr, že model většinové demokracie je v úpadku a přestává fungovat.

Co se týká základů teorie konsensuální demokracie jde hlavně o Lijphartovu práci *Patterns of Democracy, Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries (Modely demokracie, formy vlády a jejich provedení v 36 zemích)* z roku 1999. Je pokračováním jeho práce z roku 1984 *Democracies, Patterns of Majoritarian and Consensus Governments in Twenty-One Countries (Demokracie, modely většinové a konsensuální vlády v 21 zemích)*. Kvantifikuje modely demokracie v těchto zemích podle devíti či desíti strukturálních znaků a přiřazuje je buď k jednomu ideálnímu typu vlády nebo druhému. To znamená buď k většinovému nebo konsensuálnímu. Později některé strukturální znaky zrušil a jiné přidal. Oproti roku 1984, kdy analyzoval 21 demokracií, stoupl jejich počet v roce 1999 na 36.

Konsensuální model demokracie je podle Lijpharta identifikovatelný také deseti znaky.

1. První znamená, že exekutivní moc je rozdělená ve vícestranické koalici.
2. Dále jde o formální nebo neformální rovnováhu sil mezi exekutivou a legislativou, podle Lijpharda *Balance of Power*.
3. Za třetí existence vícestranického systému.
4. Za čtvrté poměrné volební právo.
5. Za páté koordinovaný a korporativistický systém zájmových skupin
6. Za šesté federalistickou a decentralizovanou výstavbu státu.
7. Za sedmé dvoukomorový systém se stejně silnými a rozdílně konstituovanými komorami.
8. Za osmé obtížně měnitelná psaná ústava, jejíž změna předpokládá souhlas velké většiny (kvalifikované většiny).
9. Za deváté soudní přezkoumatelnost zákonodárství.
10. Autonomní centrální banka.

Z uvedených deseti znaků většinové a deseti znaků konsensuální demokracie je vidět, že se oba dva modely velmi liší. Mezi důvody jejich rozdílnosti je třeba uvést rozdílné historické podmínky a tradice dotyčných zemí. Pro systematickou politologii jsou nejdůležitější výše uvedené rozdílné znaky, dále například míra pluralismu, počet obyvatel, velikost území atd. Pro historickou politologii je však důležitější historický kontext, jak v minulosti, tak současnosti. Je to historie dané země, její tradice, hodnotové normy a další, které významně ovlivňují skutečnost, zda se jedná o konsensuální nebo většinový model.

Co se týká České republiky, je zjevné, že patří do skupiny konsensuálních demokracií, ovšem s určitými prvky demokracie většinové. Z deseti znaků konsensuální demokracie jich splňuje sedm, protože nemá šestý znak, federalistickou a decentralizovanou výstavbu státu, sedmý, protože mezi obě komorami parlamentu existuje značná nerovnáha, založená na

pravomoci Poslanecké sněmovny přehlasovat Senát. A konečně nemá koordinovaný a korporativistický systém zájmových skupin. Naopak ze znaků většinové demokracie splňuje pluralistický systém zájmových skupin, má unitární a centralizovaný stát a má centrální banku, závislou na značné míry na exekutivě, i když se tvrdí opak. Souhrnně řečeno, jde stále o převážně konsensuální model demokracie. Jiný problém je psychologické povahy a souvisí s tím, většinový model je pro většinu politických elit jakýmsi ideálním modelem.

O dob Václav Klause se ujalo přesvědčení, že ideálním modelem vlády je jednobarevná většinová vláda. Vyplýval z problémů, které měla většinová koaliční strana ODS se svými koaličními partnery, především KDU-ČSL a ODA. Nakonec ale k pádu Klausovy vlády vedlo vnitřní rozštěpení jeho vlastní strany a vznik Unie svobody. Co se týká ČSSD, byla pro jejího dlouhodobého předsedu Miloše Zemana ideálem menšinová vláda, dohadující podporu ad hoc, nebo pevná dohoda s druhou nejsilnější stranou, to znamená ODS. Vývoj posledních let v České republice ukázal, že jednobarevná většinová vláda by představovala po politickou situaci velkou hrozbu ve smyslu ohrožení demokracie. Jak vláda ODS, tak vláda ČSSD by měly jako nutný následek eliminaci opozice a snahu vládnout podle momentálních potřeb té či oné strany a jejich zákulisních sponzorů. V současné době je k této variantě blíž ČSSD. Vlastní příčinou tohoto ohoržení demokracie je ale mentalita politických elit. Stále ještě uvažují většinově a ne konsensuálně. Umění politického kompromisu a dohody jim není vlastní. Samozřejmě až na určité výjimky v obou stranách.

Autor je politolog, přednáší na katedře politologie a filosofie Filosofické fakulty UJEP v Ústí nad Labem a na vysoké škole CEVRO Institut v Praze. Je od založení revue Střední Evropa v samizdatu v roce 1984 až dodnes jejím šéfredaktorem.

Rovnost v šancích v křesťanském učení jako základ sociální emancipace

Ivan Štern

Revolučnost křesťanského učení, s nímž přišel Ježíš, tkví v nezpochybnitelném přesvědčení rovnosti mezi lidmi bez ohledu na to, z jakých sociálních vrstev pocházejí. Každý člověk je křesťanským obrazem, v každém se tedy odráží samotná podoba Boha. Díky ukotvenosti v Bohu je každý nadán nedotknutelnou důstojností a nezpochybnitelnou svobodou. Obě hodnoty, které spolu bezprostředně souvisejí a jedna podmiňuje druhou, podle přesvědčení křesťanského učení se tak stávají přirozenou součástí každého člověka. Nemohou se tudíž stát jakýmsi „darem“ zvnějšku. Není to společenství lidí, které by člověka osvobozovalo, ale důsledné lpění na svobodné podstatě člověka, takové společenství osvobozuje.

Zmíněná myšlenka se objevuje už v judaistickém učení. Britský zemský rabín Jonathan Sacks tak definuje biblickou revoluci. Lidské společenství se podle této revoluce nestane svobodným, i kdyby se ohradilo sebevyššími hradbami, ale jen tehdy, je-li složeno ze svobodných lidí. Ježíšovo učení pak rozšířilo pojetí svobody o systematické učení sociální.

Osvícení křesťanští myslitelé jako kupříkladu Karel Havlíček Borovský byli přesvědčeni, že svobodou a nedotknutelnou důstojností jsou Bohem obdařeni všichni lidé bez výjimky, bez ohledu na to, jakou konkrétní víru vyznávají. Pro Havlíčka, ač sám byl poctivým katolíkem, nebylo tak důležité, které víře ten který člověk dává přednost, jako poctivost ve zvolené víře. Uvedeným postojem Havlíček vystavěl základy pozdější náboženské svobody jako jedné z klíčových lidských svobod. Dokonce svobody, tvořící základ všech dalších svobod – jak se o ní vyjádřil jiný osvícený křesťan, papež Jan Pavel II na sklonku 20. století.

Útokem na svobodu a důstojnost člověka nemusí nutně být jen snaha si ho zotročit, uvrhnout do okovů poddanství. O svoji svobodu přichází i tehdy, ocitne-li v sociální nouzi, stane-li se sociálně vyloučeným. Ve všech těchto případech jde o nepřipustné ponížení člověka v jeho důstojnosti. V konečném důsledku i o urážku Boha, v každém člověku přítomném. Proto v učení Ježíšově nacházíme otázku sociální jako jednoznačný a kategorický mravní imperativ. Kupříkladu pro Jana Kalvína, jak si ukážeme, nebylo tolik podstatné, zda křesťan do posledního písmene dodržoval předepsané církevní rituály, pokud se chtěl osvědčit jako

poctivý křesťan, ale jeho víru v Boha měřil mírou, jíž si byl vědom své nesejmutelné odpovědnosti za své sociálně slabší bližní a zda také podle toho konal.

Nepřímo tak vymezil křesťanské (personalistické) pojetí lidské svobody jako svobody odpovědné, v níž si je každý jednotlivec vědom své odpovědnosti nejen za svá rozhodování a konání, ale i odpovědnosti za své bližní, a to proto, že lidská svoboda i lidská důstojnost jsou jednoduše nedělitelnými hodnotami. Myšlenka nedělitelné odpovědné svobody se objevuje jako pojem „rozumná svoboda“ i v kázáních evangelického duchovního a buditele Jána Kollára, věnovaných právě svobodě. Jedné ze tří klíčových postav (Kollár, Havlíček, Palacký), které podle T. G. Masaryka jsou rozhodujícími postavami mravní (humanitní) obrody českého národa v 19. Století

Ne vždy v historii křesťanského hnutí a křesťanských církví byly tyto zásady křesťanství respektovány. Musela se objevit reformace, podle teologa Karla Skalického druhá významná svobodomyšlná revoluce v posledním tisíciletí, aby zasutá myšlenka rovnosti mezi lidmi mohla být znovu rozvíjena a mohly tak být položeny základy k opravdové sociální spravedlnosti. Reformace přinesla zcela nový pohled na dialog křesťana s Bohem, již neprostředkovaný církevní institucí, ale probíhající bezprostředně mezi člověkem a Bohem. Korektivem takového dialogu je a bylo především člověkově svědomí. Karel Skalický v této souvislosti mluví o osvobození křesťana jako jednotlivce. Současně však s nastoleným osvobozením musel a dodnes musí člověk čelit údělu odpovědné svobody. Spojena je nejen s celou řadou svobod a práv, hlavně však s mnohými nepříjemnými povinnostmi vůči sobě, hlavně vůči bližním. Mezi těmi povinnostmi pak ční jako maják a znamená poctivost v křesťanově víře povinnost, jak píše Jan Kalvín, „starat se o své chudé“.

Rovnost mezi lidmi přinesla nový sociální rozměr

Rovný přístup k Bohu, s nímž přišla reformace, znamenal, že si lidé začali uvědomovat, že si jsou ve vztahu k Bohu bez ohledu na konkrétní sociální postavení rovni. A pokud si začali být vědomi, že si jsou rovni ve vztahu k Bohu, pak už bylo jen otázkou času, kdy přišli na to – jsou-li si Jejich průlomové poznání přineslo zcela jiný pohled na otázku sociální. Sounáležitost s lidmi chudými a potřebnými není jen otázkou dobrovolné solidarity, spontánně projevené lásky k bližnímu a soucitu s ním, ale povinností lidí šťastnějších a movitějších s lidmi chudými a potřebnými s nimi jejich nouzi sdílet a dělit se o své vlastní statky, chtějí-li se vůči Bohu osvědčit jako poctiví křesťané. S odkazem na Boží vůli nebyla solidaritou se slabšími jen ta, spontánně projevená, ale i solidarita vynucovaná poukazem na nezbytnost

se takto osvědčit jako křesťan. Odtud už je jen krůček k sociálním zákonům, které se začaly rodit v druhé polovině 19. století a které umožňovaly státu solidaritu šťastnějších ve společnosti s těmi méně šťastnými doslova si vynutit. (Pravda tento krůček od dob Kalvína trval ještě několik století.)

Upadne-li kdokoli do hmotné nouze, je-li mu a jeho blízkým dáno žít v bídě, vystavuje se tak reálnému riziku ponížení, ztráty vlastní důstojnosti a v důsledku toho ztráty svobodné existence. Upadne-li tak kdokoli do nesvobody, byť je to nesvoboda, způsobená hmotnou nouzí, ohrožena je i svoboda jeho bližních, šťastnějších, protože movitějších. Už ve vlastním zájmu, pokud se riziko jejich vlastní nesvobody nemá zvyšovat, je, aby člověku v nouzi pomohli. Nejlépe pak aby poskytli takovou pomoc, v jejímž důsledku si nakonec potřebný je s to pomoci vlastními silami a dokáže se postavit na vlastní nohy.

Co se tedy dočteme v kázání Jana Kalvína, jež jsme vzpomněli v úvodu této kapitoly?

Pojďme k věci, která zní: Chudí budou vždycky. Tak to stojí psáno, a proto víme, že Bůh chce zkoušet naši lásku. Byl by movitý dostatečně na to, aby každému obstaral, co je mu potřebné. Ne však z lakoty neotvírá svůj tresor. Proč tedy Bůh připouští, aby mezi námi byli chudí, když ne proto, aby nám poskytl příležitost konat dobro? Nepřipisujeme to slepému osudu, když jsme svědky toho, že jeden je bohatý a druhý je chudý, ale poznejme, že Bůh to tak zařídil a že to není bezdůvodné. Pravdou je, že na to nepatříme stejně, proč Bůh jednoho činí bohatým a druhého nechává trčēt v jeho chudobě. Pevný náhled na to nikdy nezískáme. Bůh chce daleko více, než abychom jen často klopili své oči a ctili ho, podle jeho vůle a na základě jeho rady vedli lidi, ač ne vždy to zcela chápeme. Jedno je ale jisté: Bůh statky světa rozděluje nerovnoměrně, aby vyzkoušel, jak nám lidé leží na srdci. Uskutečňuje tak svoji zkoušku. Je-li člověk bohatý, snadno posoudíme, jaký je. Má dost prostředků, aby škodil, svým nepřátelům může jim dosti zatopit. Když ale toho nedbá a vůči svému bližnímu se zdrží ukrutnosti a netouží po tom mít ještě víc toho, co mu Bůh umožnil mít, pak je to znamení jeho moudrosti a zdrženlivosti, které by bez této příležitosti sotva mohl prokázat. Když takový člověk je štědrý a pokouší se poskytovat dobro těm, kteří jeho pomoc mají zapotřebí, když se nepředvádí ve své velikosti a pompě, ale naopak jde svou cestou, pak ve zkoušce obstál. Když naproti tomu někdo jiný, chudák, trpělivě snáší, co se Bohu uráčilo na něj seslat a neutíká se k loupeži či k podvodu, byť sebevíc trpí a tvrdost života musí snášet, i on stejně obstál ve zkoušce. Měj za dané, že existence chudých a bohatých odpovídá božímu řádu. Taková je jeho vůle, a proto musíme brát v potaz, že chudých nikdy nebude nedostatek.

Je v řádu světa, že mezi námi budou vždy žít lidé úspěšní i neúspěšní. Je však proti témuž řádu na jedné straně svoji úspěšnost dávat najevo pompou anebo ji zneužívat k ovládnutí druhých, což samo o sobě je nejen nemravnost, ale, jak ještě zjistíme, urážka samotného Boha, na straně druhé neúspěch kompenzovat porušováním mravního řádu a svým neúspěchem, byť možná nezaviněným, omlouvat své nemravné chování (například zlodějnu), i to je urážka Boha.

Možná se někomu bude zdát zmíněná mravní rigidita zpozdilá a nehodící se především svou rétorikou do dnešního světa. Má přece pochopení pro určitou životní zátěž člověkovu, způsobenou jeho sociálním znevýhodněním. Přesto i dnes nebezpečí mravního relativismu, jenž je tu patrné, je nebezpečím, které, sledujeme-li hlavně svobodný rozvoj společnosti, není nebezpečím zanedbatelným, nad ním můžeme mávnout rukou.

I když máme za to, že si mají být lidé rovni v přístupu k materiálním i k duchovním statkům, že je povinností společnosti soustavně se starat o to, aby byla nastolována sociální rovnováha i za cenu přerozdělování vytvořených statků, byli bychom pošetilí, kdybychom z toho měli vyvozovat, že si lidé jsou rovni fakticky. Je to právě nerovnost v dispozicích i v nestejném sociálním původu, které způsobují ve společnosti trvající sociální nerovnost, které soustavně hrozí rozevíráním sociálních nůžek a následného rozpadu soudržnosti tak potřebné pro svobodný a tvořivý vývoj každého lidského společenství.

Toho si Jan Kalvín nepochybně byl vědom, a proto soudil, že bohatství zámožné jednoduše zavazuje dělit se o něho s chudými, pokud se jako křesťané chtějí osvědčit.

Ne bez důvodu poroučí Bůh těm, kteří jsou obdařeni statky, aby měli otevřenou ruku pro chudé a hladovějící na této zemi. Tím nám totiž říká: Takto mu máme sloužit a přesně tak by se mělo i dít. Úctu mu vzdáme prostřednictvím statků, kterými nás bohatě obdaroval. Posílá nám chudé svým způsobem místo sama sebe, jako jeho výběrčí. I když naše dary přicházejí k dobru smrtelnému stvoření, přesto to Bůh nahlíží, jako bychom to, co jsme dali chudému, dali do rukou jemu samotnému. Ve vztahu k Bohu naše konání není darem, který mu dáváme, ale jde o dlužný dík za statky, kterými nás opatřil. Proto milosrdnost, kterou prokazujeme svým bratřím, chápe, jakoby patřila jemu samotnému. Proto platí, kdo křiku chudého uzavírá svůj sluch, nebude Bohem vyslyšen, až on sám se rozkřičí. Jsme-li milosrdní a nouze chudých nás má k tomu jim pomoci, neodepře nám Bůh na druhé straně ani milosrdenství a ani pomoc, ocitneme-li se sami v nouzi. To je důvod, proč na tomto místě Mojžíš říká, proč Bůh poroučí mít otevřenou ruku vůči chudým, kteří se nacházejí mezi námi. Bůh nám je posílá, abychom neměli nejmenší omluvu

a nemohli se vymlouvat: Nevím, kde bych mohl konat dobro. Náš Pán nám poskytl prostředky ke konání dobra a není z toho úniku. Jsme stále dlužní, pokud se nezhostíme příležitosti k dobrému činu. Náš Pán Ježíš Kristus je ještě zřetelnější, když říká, že ho nemáme hledat mezi sebou, ale mezi chudými. /... /

Bylo by pro něj snadné učinit všechny bohatými. Ale on nám chudé posílá, abychom mohli konat a ukázat, od koho naše bohatství pochází, a vyvinuli úsilí použít je tak, jak odpovídá boží představě. Pokud je toto naše přání, pak příležitost k tomu nebude nikdy chybět. To je v kostce hlas, který bychom na tomto místě měli nechat znít.¹

Připomeňme si na tomto místě slova Karla Havlíčka Borovského z jeho Kutnohorských epištol:

Červenými taláry, podivnými čepicemi a lidu nesrozumitelnými ceremoniemi chtěli jste zahraditi na sobě nedůstatek všeho toho, čeho žádal Ježíš na následovnících svých. Vy jste zasvětili kříž a zbožnili jste jej, aby lid zapomněl na jeho pravý význam, aby lid zapomněl na to, proč vlastně zakladatel našeho náboženství tak potupnou smrtí utrpěl...což divu tedy, jestli i my budeme vám následovati se zářící pochodní do temných cest vašich plánů, s kteroužto pochodní osvítime učení Ježíšovo před lidem tak, aby poznal neupřímné úmysly vaše...²

Odpovědnost je ten pojem, který spojuje oba autory v citovaných výrocih. Odpovědnost nejen za sebe sama, za své bližní i za svět, do něhož jsme se narodili a v němž je nám dáno žít. Jedině přijatou odpovědností se člověk osvědčuje jako křesťan, také jako svobodná bytost, nadaná svobodou, jak má za to křesťanské učení, samotným Bohem. Žít odpovědný život v tomto smyslu je velice obtížný úděl, s nímž v zásadě každý z nás bojuje po celý život, aniž by tento boj byl kdy dobojován. To je také důvod, proč mnohý mezi námi na vlastní odpovědnou svobodu raději rezignuje a vydá se všanc vůli druhému v domněni, že tak na něho přenesl i odpovědnost rozhodování o svých vlastních krocích.

Jedním z takových úniků je právě uchýlení se k rituálům, k pečlivému dodržování formalizovaných stereotypů, k dodržování stanovené liturgie, k bezduchému opakování sdílených věroučných dogmat, aniž bychom se nutně zamýšleli na důvody, proč tak činíme. Takové myšlení si naopak zpravidla zapovídáme a považujeme je za rouhání a dokonce u Boha. Máme za to, že se tak očích Boha nejlépe osvědčíme a získáme si jeho přízeň. Příběh bratrů Ábela a Kaina by ale nás měl přesvědčit o pravém opaku.³

1 Jan Kalvín – Kázání o konání dobra z roku 1555.

2 Epištoly kutnohorské, Epištola VII., strana 23 a dále.

3 Zde odkazuji na: Jonathan Sacks, O svobodě a náboženství, Nakladatelství P3K, Praha 2005, strany 9-11, a strana 20 a 21.

Ve své době, v 16. století, Kalvínova slova byla doslova průkopnická a moderní jsou i pro naše dnešní uši. Nejen, že se tu zmiňuje o povinnosti bohatých postarat se o své chudé, ale vymezuje tu také způsob, jakým se poctivý a upřímný křesťan opravdu vůči Bohu osvědčí. Není podstatné, do jaké míry ten či onen jedinec usiluje o pečlivé dodržování rituálních příkazů a zvyklostí; dokonce pomoc bližnímu nenahradí ani hojné snahy bohatých či zámožných křesťanů usmířit si Boha příspěvkem na postavení kostela či kaple nebo jiného modloslužebného stánku. Nejsou jednoduše tou správnou obětí, jíž své křesťanství jedince osvědčuje či se ve svém křesťanství napravuje, a již nakonec Bůh přijme. Jako odpovídající oběť nepochybně přijal věno, kterého, když se Anežka Přemyslovna rozhodla v Praze zřídit řád klarisek a opustit světský život, se vzdala a věnovala na stavbu špitálu na pražském Josefově.

Podobný náhled o 400 let později na otázku sociálního postavení lidí a jejich vzájemného nerovného postavení má i papež Lev XIII., který se v první katolické sociální encyklice *Rerum novarum* v roce 1891 píše obdobně jako Jan Kalvín:

Když se však ptáme, jak se má statků používat, církev bez jakýchkoli rozpaků odpovídá: „Pokud se toho týká (totiž užívání statků), nemá člověk vnější statky vlastnit tak, jako by byly jen a jen jeho, nýbrž jako by byly společné, totiž tak, že z nich ochotně uděluje lidem v nouzi. Pročež apoštol píše: „Bohatým tohoto světa prikazuji, aby byli štedří, sdílní.“ „Nikomu se zajisté nenařizuje, aby rozdával z toho, čeho nutně potřebuje pro sebe a pro svou rodinu; ani nemusí dávat jiným ty statky, které sám potřebuje, aby mohl být živ slušně a přiměřeně svému stavu: „neboť nikdo není povinen být živ nepřiměřeným způsobem“. Když však takto již bylo postaráno o to, co je potřebné a stavu přiměřené, je povinností z přebytku přispívat nutným. Co přebývá, dejte jako almužnu. Není to – vyjma případy krajní nouze povinností spravedlnosti, ale křesťanské lásky, proto nemůže být vymáhána cestou soudní. Ale vyšší než lidské zákony a soudy je zákon a soud Krista Boha, který mnoha způsoby doporučuje zvyk prokazovat dobrodiní: „Blaženější je dávat, než dostávat“; a dobročinnost prokázanou nebo odepřenou chudým bude soudit právě tak, jako kdyby byla bývala prokázána nebo odepřena jemu: „Cokoli jste udělali pro jednoho z těchto mých nejposlednějších bratří, pro mne jste udělali.“

Smysl této nauky je stručně tento: komu se z Božího dobrodiní dostalo většího množství statků, ať již tělesných a vnějších, ať již darů ducha, dostalo se mu jich k tomu účelu, aby jich používal k svému zdokonalení, ale též k tomu, aby jich využíval jako dobrý služebník Boží prozřetelnosti k prospěchu ostatních. „Kdo má dary ducha, nesmí mlčet; kdo má hojnost statků, ať neochabuje v milosrdné dobročinnosti; kdo se živí prací svých rukou, ať užívá své dovednosti také k užítku bližních.“

Všimněme si jednoho. Zatímco v Kalvínovi lze vysledovat, že sociální sounáležitost bohatých s jejich chudými je jejich křesťanská povinnost, bez níž jednoduše se jako křesťané neosvědčí, papež Lev XIII. soudí, že projev sociální spravedlnosti není povinností, ale výrazem křesťanské lásky, tedy výrazem, který z člověka vzhází jaksi samovolně, díky jeho křesťanskému podloží.

V zásadě nelze s postojem Lva XIII. nesouhlasit. Jeho postoj, že si sociální spravedlnost „nelze vysoudit“ a že se její úroveň odvíjí od křesťanské uvědomělosti každého ve společnosti, je správný. Vychází z toho, že solidarita mezi lidmi se stává skutečnou solidaritou teprve, vychází-li vnitřní potřeby jednotlivce sdílet s bližním jeho krušný životní úděl. Chybný je však proto, že vychází z neexistujícího ideálního stavu, k němuž se možná křesťanské hnutí krůček za krůčkem blíží, avšak jej rozhodně zdaleka nedosáhlo a zdaleka ještě nedosáhne.

Na dobrovolnou, vnitřně motivovanou solidaritu lidí se tedy lze odkázat jen za stavu, kdy jeden každý je uvědomělým křesťanem (tedy jeho vnitřní ustrojení, vnímání sebe, světa a i své role v tomto světě se blíží či je totožné s pojetím života, jak je pojímal Ábel; jeho však zabil Kain), avšak tomu tak není. Ba právě naopak. Čím větší možnosti emancipovat se jako svobodná a zodpovědná lidská bytost se před lidmi otevíraly, tím výrazněji se začalo ukazovat, že v každé společnosti žije značná skupina lidí, odmítající tento úděl vzít za svůj. Dokládají to snadná vítězství, kterých dosáhla ve 20. století obě totalitní hnutí, ale i permanentní existenciální krize, v níž se od samotného jejího moderního počátku až do dnešních dnů ocitá sama demokracie.

Byl by to na druhé straně žádoucí stav, kdyby tomu tak mohlo být a jeden každý by se dobrovolně chápal své odpovědnosti za společnost, v níž žije, zejména pak odpovědnosti za své bližní, nacházející se v nouzi. O takové společnosti bychom skutečně mohli mluvit jako o společnosti veskrze svobodné. Je si plně vědoma nejen svých svobod, ale i odpovědností z nich pro ni plynoucích. V takové společnosti, ač by rovněž byla složena z jedinců sobě navzájem nerovných, bychom nacházeli autentickou sociální spravedlnost, upřímnou snahu dosahovat sociální rovnováhy ve prospěch svobodného rozvoje, a ne ve prospěch individuálních či skupinových politicko-mocenských ambicí; vyznačovala by se optimální sociální průchodností, každý bez výjimky by v ní dostával reálnou šanci bez ohledu na sociální původ propracovat se vlastními silami až do nejvyšších vrstev a jedinou překážkou k takovému postupu by byl pouze on sám; a v neposlední řadě bychom zde naráželi pouze na bezpodmínečný respekt k důstojnosti každého jedince, nezávisle na jeho sociálním postavení, tedy pojem „sociálně vyloučený“ či „sociální vyloučenost“ by tu byly zcela neznámé.

Nic nebylo nebezpečnější pro totalitní komunistický režim stalinského ražení⁴ než zodpovědný jedinec, sociálně cítící. Zdánlivě tu jde o protimluv, jestliže se sám komunistický režim holedbal a definoval jako systém sociálně vnímavý a připravený s konečnou platností otázku sociální vyřešit ve prospěch těch nejpotřebnějších. Sama ambice komunistického hnutí s konečnou platností sociální otázku vyřešit měla a musela budít podezření. Odmítalo totiž samozřejmý předpoklad všech úvah křesťanského učení, jakmile se pustilo do přemýšlení o otázce sociální; totiž faktickou nerovnost mezi lidmi navzájem. Stálo na neudržitelném předpokladu stejných žaludků, tudíž nominálně stejných a stejnorodých potřeb. Stejných z hlediska rozsahu. Stejnorodých z hlediska jejich skladby. Z toho se pak odvozovalo jednoduché řešení, tudíž i konečné řešení, založené na stavu, kdy se všem dostane jednoduše stejně. Tedy řešení opírající se o rovnostářském uspořádání společnosti.

Pokud pomíneme už v zárodku nepřijatelné zjednodušení sociální otázky jen na její ráz materiální (je zřejmé, že sociální nerovnováha vzniká i v důsledku nerovného přístupu ke statkům duchovním, a v mnoha případech tu jde o nerovnováhu závažnější, než je prostá nerovnováha v oblasti materiální; zakládá se tu na nerovnováhu trvalejšího a v krátkodobém horizontu obtížně odstranitelného rázu), pak díky popření faktické nerovnosti mezi lidmi cestou nastolování rovnostářské společnosti paradoxně nerovnost mezi lidmi nejen prohlubujeme, hlavně vytváříme společnost atomizovanou, plnou vnitřních napětí a animozit, a zbavujeme ji tak šance se kdykoli v budoucnosti stát společností soudržnou.

V takto vytvořeném prostředí se komunistickému režimu také daleko snadněji naplňuje ambice, s níž se vůbec otázky sociální podjal; s její pomocí se zmocnit vlády nad společností. Ač navenek deklaroval obecně vyřešení sociální otázky, ve skutečnosti ji nikdy neřešil, a pokud ano, pak selektivně, užívaje ji jen jako nástroje k sociální korupci vyvolených skupin či jednotlivců. Rozsah a kvalita poskytovaných služeb se od sebe nelišily podle potřebnosti konkrétního jedince, ale podle sociálního zařazení člověka v režimu. Sociální služba se v komunistickém režimu stala, pokud měla být poskytnuta dokonce jen v deklaratorně vymezeném rozsahu, privilegiem. Proměnila se v další nástroj, používání k vnitřnímu rozdělení společnosti (kdy sociální vylučování se stalo dokonce součástí politické odvety za nesouhlas s režimem⁴) a k jejímu postupnému rozpadání. To je jeden

4 Lidé pro politické prohřešky byli zbavováni zaměstnání, k němuž měli kvalifikaci, a „z trestu“ překládání na ponižující práce (říkalo se tomu převýchova v dělnickém prostředí). Stačilo mít nesprávný třídní původ, dědeček byl samostatně živící se živnostník a vnuk v důsledku toho měl zavřeny dveře k vyššímu vzdělání a tak podobně. Poznámka autora.

z důvodů, proč společnosti, jež vzešly z komunistické nesvobody, mají ve svobodném prostředí problém nacházet pocit vnitřní vzájemnosti a solidarity a proč se zpravidla staly živnou půdou pro neoliberalismus⁵ hlásící se v sociální otázce spíš k sociálnímu darwinismu, než ke snaze upevňovat vnitřní sociální soudržnost lidského společenství. Nejvyšší míru nervozity komunistický režim projevoval vždy ve chvíli, kdy se objevila sebe nevinější občanská iniciativa, sledující nějaký prospěšný sociální cíl. Instinktivně věděl, že představitelé takové iniciativy jsou lidé, vědomí si své odpovědnosti, tedy lidé svobodní a velice obtížně ovladatelní. Veškerá soukromá iniciativa, sociálně orientovaná byla proto nejen proskribovaná, nejen označovaná za almužnu, „socialistického člověka“ ponižující, ale doslova brána jako trestná činnost, mající bezpochyby „antisocialistické“, zpravidla klerikální pozadí. Příznačné pro tu dobu bylo, že instituce, která nesla jméno Charita, se nezabývala sociální činností, ale šlo o dílny, kde se vyráběly liturgické potřeby a vybavení kostelů, a obchody, kde toto zboží bylo k dostání.

Komunistický režim si jednoduše žárlivě střežil monopol na sociální činnost, ne však kvůli tomu, že měl ambici poskytovat kvalitní sociální služby, ale proto, že tyto služby mu sloužily jako vhodné politické nástroje pro sociální vydírání společnosti a současně k jejímu uplácení. Společnost jimi ovládal, užívaje je selektivně a uplatňuje je ve formě privilegií.⁶ Řešení sociální otázky, které je ve valné většině předstírané anebo uskutečňované v nedostatečné míře a které se stává především mocenským nástrojem, sledující znevolnění společnosti, se nemůže rozhodně snést s jakýmkoli alternativním způsobem poskytování sociálních služeb. Naopak pokus alternativu, zejména pak v podobě individuální iniciativy, motivované „láskou k bližnímu“, vědomím povinnosti solidarizovat se s méně úspěšnými komunistický režim interpretoval jako útok na jeho samotnou podstatu. Poskytování sociálních služeb, byť bylo motivováno těmi nejušlechtlejšími lidskými pohnutkami, zejména pak způsob, orientující se podle potřebnosti lidí nuzujících, znamenalo zpochybnit podstatu úřední sociální péče, ko-

5 Autor upozorňuje, že tu má namysli neoliberalismus, který své tažení začal na Západě v 80. letech minulého století, jehož protagonisty byli zejména britská premiérka Margaret Thatherová anebo americký prezident Ronald Reagan, a rozhodně nemá na mysli neoliberaly, jak si říkali na přelomu 40. a 50. let obnovitelé liberálního myšlení, ordoliberalové, duchovní otcové křesťansko demokratické myšlenky sociálně tržního hospodářství, způsobu, jak organicky skloubit svobodnou tržní ekonomiku a státem garantovaný mechanismus trvalého dosahování sociální rovnováhy ve společnosti.

6 Příslušníci vládnoucí nomenklatury měli k dispozici zvláštní síť zdravotnických zařízení, včetně nemocnic, nadstandardně vybavených, přístup k jinak nedostupným zahraničním lékům a tak podobně. Poznámka autora

munistickým režimem instrumentalizovanou, obnažit její vyděračské a korrumpující podloží a zpochybnit tak legitimitu samotného komunistického režimu.

Když v roce 1988 sovětskou Arménii postihlo zničující zemětřesení, mladí zaměstnanci pražského obchodního domu Kotva, aniž k tomu měli jakékoli úřední pověření, začali pro postižené Armény organizovat materiální pomoc. Akce měly masový ohlas. Nejen z Prahy, ale i ostatních míst země přijížděli lidé do obchodního domu Kotva s pomocí. Nakonec bylo nasbíráno takové množství oděvů, příkrývek a dalších potřebných věcí, že letecký speciál musel do Arménie letět několikrát. Celou dobu, kdy tato akce probíhala, očekávali v obchodním domě Kotva s napětím mocenský zásah, mající za cíl akci přerušit, případně ji i zlikvidovat. Nestalo se tak. Úřední místa jen zděšeně přihlížela, i když věděla, že zasáhnout proti této spontánní solidární akci je jejich povinností a v jejich mocenském zájmu. Nezasáhla. Mnozí pozorovatelé tehdy reakci úředních míst správně vyhodnotili jako počínající skomírání režimu. A jak se později ukázalo, měli pravdu.

Ing. Ivan Štern, pracuje v Českém rozhlase, Rádiu Plus jako komentátor a současně přednáší na FF UJEP v Ústí nad Labem hlavně téma média a politika.

*Milníky a limity českého konzervatismu**Igor Volný**Odejmeš li právo, čím jiným pak bude stát, než velkou loupežnou horou?*

Sv. Augustin

Co znamená konzervatismus ve střední Evropě a zejména pro nás? Půvabem a úspěchem středoevropského konzervatismu byl zvolený organický růst, který uplatňovali Habsburkové. Tajemství úspěchu spočívalo totiž v tom, že se ponechávalo to, co se osvědčilo a usadilo, a šlo se později s vylepšením dál. Odstraňovalo se to, co vyložene škodilo. Metoda organického růstu byla ještě podpořena požadavkem Marie Terezie, aby byly zákony psány jasným, jednoduchým a srozumitelným způsobem, který by měl pochopit kdokoliv. To silně ovlivnilo budování státu a zákonosti ve střední Evropě. Touto cestou se vybudovala moderní forma státu, pochopitelně včetně konceptu právního státu. V nástupnických státech vznikly ovšem určité problémy. Například úskalím českého konzervatismu byl a je střet organického růstu a kontinuity s jistým českým revolucionářstvím. Není třeba dodávat, že husité rozvrátili stát. Středoevropský konzervativce proto musí být nutně i reakcionářem. Libivé heslo o „volnosti-rovnosti-bratrství“ se stalo bořitelem Evropy, které trvá dosud a v různých formách ničí tradiční řád Okcidentu. Stejně tak byl reakcionářem ministerský předseda Metternich, který v mládí tíhnul k osvícenství, avšak poté co zjistil, že jeho soukromí učitelé zmizeli (nejspíše byli popraveni) ve víru Velké francouzské revoluce beze stopy a jeho rodina přišla o část majetku, začal stát důrazně na straně stability, řádu, zákonosti a práva, obrany tradičního. Pro Mladočeskou prvorepublikovou politickou „avantgardu“ byl autentický český konzervativce Karel VI. Schwarzenberg také spíše reakcionář (to slovo je dnes skoro vyznamenání), ale stál na okraji hlavního proudu. Přesto začal formulovat myšlenky autentického českého konzervatismu a nelze než souhlasit s hlavní myšlenkou Karla VI., že celkový vývoj by měl být kontinuální a měl by se chápat v celém kontextu od 10. stol. přes stavovský stát až do moderní doby. Za další neorganický zásah do kulturní a politické kontinuity můžeme považovat rok 1945, který opět vyrval České země ze „západní“ kultury v důsledku totální sovětizace a komunistické revoluce, která začala hned po válce. A právě na těchto základech a residuech sovětského systému bylo zahájené budování „pravice“ po roce 1989. Ovšem obnova autentického konzervatismu a řízení ústup komunismu, ke kterému u nás došlo, se vzájemně vylučují. Byla totiž zvolena cesta gradu-

alismu zbytků sovětského systému, zejména pokud jde o fungování státu, což nevedlo k úspěchu, ale k rozkladu státu a tím i ke kolabování konceptu právního státu.

Přejdeme nyní k dnešnímu viditelnému a zjevnému rozkladu státu, který již mnohdy ztrácí schopnost vynucovat dodržování vlastních zákonů a zvládat vlastní procedury. Slyšíme dennodenní nářky nad nedokonalou demokracií. Dokonce se objevují racionální výzvy k obnově činnosti státu. To ovšem nebrání tomu, aby nejrůznější teoretici neokonzervatismu a neoliberalismu hovořili o potřebě vlády zákona a právního státu a současně snili o jakémsi „malém“ utopickém státu Aby mohl fungovat právní stát a budovala se vláda práva, musí existovat funkční stát, který musí být umístěn do určitého kulturního rámce. Koncept konvergence komunismu a kapitalismu, připravovaný někdy od počátku 70.let, narazil na svoje politicko-technické možnosti a právě nefunkčnost státu je toho důkazem. Marxisté totiž ve svých teoriích konvergence zcela ignorovali kulturní předpoklady a kulturní rozdíly mezi jednotlivými státy a národy. Český stát jako jediná postkomunistická země byl tisíc let součástí jádra Sváté říše římské, kdy zažil dokonce epochu korunovace českého krále císařem římským. To určilo ukotvení v západní kultuře státu, který později prošel modernizací na území tehdejšího Předlitavska a ve druhé polovině 19.stol již na jeho území platil dokončený moderní systém práva a správy státu, který se potom dál organicky vyvíjel. V případě české politiky ovšem došlo v důsledku sovětizace po roce 1945 k vytržení z civilizačně – právně kulturní oblasti Předlitavska, na kterou předtím navázala Předmnichovská republika. Na těchto základech měla údajně proběhnout konvergence západního a východního systému, aniž by se ovšem uvažovalo o kulturním návratu před rok 1945 a tedy i do systému západního pojetí správy státu. Těžko potom mohlo být úspěšné sloučení neevropské asiatické formy státu s volným trhem, zejména ve státě, kde došlo k dokončení moderního systému správy státu a právního systému již ve druhé polovině 19.stol.

Připomeňme si v této souvislosti, že oporou státní správy v Předlitavsku a během Předmnichovské republiky byli především právníci, kteří tvořili páteř státní správy v systému okresních úřadů a zemských úřadů. Strukturu státní správy probereme podrobně v další kapitole. Komunistický režim proto dopadl tvrdě především na právníky. Například rektor UK, prof.Karel Engliš byl komunistickým Ústředním Akčním výborem Národní fronty vyloučen koncem února 1948 z univerzity a později odkázán do vyhnanství, do nedůstojného domku bez elektřiny v Hrabyni u Ostravy. Již 25.2.1948 se spouští mohutné vylučování z vysokých škol, které je zvláště citelné právě mezi studenty práv. Ovšem už 23.2.1948 vydala Stb pokyn

k zatčení několika hlavních představitelů vysokoškolského hnutí. Vylučování probíhalo v několika vlnách. Na kolejích a v ulicích Prahy hlídají členové Kostufry (Komunistická studentská frakce) a rozpoznávají své spolužáky, kteří se účastní protestních protikomunistických pochodů, které organizoval předseda Svazu vysokoškoláků a poslední starosta Všehrdu, Emil Ransdorf. Ztotožnění účastníci protestních pochodů jsou okamžitě nahlášení Kostufrou Akčním výboru vysokých škol, který rozhoduje o doživotním vyloučení ze studia ze všech vysokých škol na území republiky. Na právnických fakultách zůstalo po čistkách v každém ročníku toliko 10-15% studentů. Starosta Všehrdu Emil Ransdorf utíká před zatčením oknem přímo z kanceláře Všehrdu na Právnické fakultě Složitou cestou uprchl do Německa, kde v Ludwigsburgu organizoval pomoc uprchlíkům z řad českých vysokoškoláků, a nakonec se usadil v Kanadě.

V našem kulturním prostoru, který fungoval na právním softwaru Předlitavska a později První republiky nemůže fungovat západní koncept v poměrech, které byly nastoleny po roce 1945. Proběhla syntéza státu sovětského typu s tržním hospodářstvím a jako taková se ukazuje nefunkční. Nejde tedy o krizi demokracie, kterou chtějí politici léčit či napravit, ale o konec možností systému, který byl nastaven v podmínkách při předání moci a vybudován po předání moci v roce 1989. Nebudování státu mělo opět personální východiska. Jak již bylo uvedeno, krátce po roce 1948 byla zlikvidována prakticky celá generace vysokoškoláků a především právníků. V důsledku přijetí ideologie neoliberalismu a zejména těch proudů, které chtějí zlikvidovat stát, je naše postkomunistická pravice doslova fascinovaná zničením státu. Bývalí členové KSČ v dnešní postkomunistické pravici totiž milují neoliberalismus a tu část neokonzervativních proudů, které předpokládají co největší omezení státu a nahrazení jeho činností soukromým sektorem, protože je jim tato doktrina ideově blízká. Ovšem je třeba upřesnit, že mnozí komunisté si odbyli revoluční radikalismus v letech 1945-1953 a později už zůstávali, pokud jde o zánik státu oportunističtí.

Vznik a vývoj státní správy v českých zemích

Likvidace státu je pochopitelně určitá forma utopie, která se zatím nepodařila nikde uskutečnit. Že těmto úchytkám propadají i ekonomové má též své vysvětlení. Zakladatelé české národohospodářské vědy byli především právníci na pražské právnické fakultě. Tím je dáno, že právníci měli jasno o postavení státu a právního rámce ve vztahu k hospodářství a podnikání. Kombinace národohospodářského myšlení a práva vylučovala dnešní neoliberalní bludařství. Prof. Albín Bráb přiblížil odbornému publiku vyni-

kající rozbor díla Adama Smithe a to vyčerpávajícím pojednáním v Ottově slovníku naučném, kde prováděl redakci hesla Smith Adam. K dalším osobnostem národohospodářského života patřil Josef Kaizl, od roku 1897 řádný profesor na pražské univerzitě. Kromě právnického vzdělání vystudoval ekonomii ve Strasbourgu. Napsal spis „O nápravě rakouské měny“, nebo učebnici s názvem „Národní hospodářství“. V letech 1898-1899 zastával funkci ministra financí v Předlitavsku ve vládě hr.Fr.Thuna. Nemohu vynechat prof.Cyrila Horáčka, teoretika agrarismu, pochopitelně též Karla Engliše, nebo praktického národohospodáře a pozdějšího kapitána průmyslu Jaroslava Preisse či Aloise Rašina. Spojení národohospodářského vzdělání a právnického vzdělání patřilo ke středoevropské tradici a v Čechách se tak na přelomu 19. a 20.století držel krok s okolními středoevropskými státy.

Především bychom ale měli začít událostí, o které se u nás příliš nemluví, avšak na formulování postavení úřednictva a nezávislé justice ve střední Evropě měla nepochybně značný vliv. V letech 1745-1747 plánoval král Fridrich II. Veliký rozšíření zámku Sarcoussi, ovšem projektu rozšíření bránil starý dřevěný mlýn, který nevyhovoval estetickému vnímání krále a nadto ho rušil klapot mlýna. Vlastník mlýna odmítal mlýn odstranit, ale ani ho nechtěl prodat. Král se nakonec pokoušel mlýn vyvlastnit, až odbojný mlynář přivedl spor o vyvlastnění mlýna před Komorní soud v Berlíně, který rozhodl v mlynářův prospěch, čímž zůstal mlýn na svém původním místě. Soud rozhodl podle práva, neboť pro vyvlastnění neshledal důvod. Král rozhodnutí soudu respektoval a o úřednicích příslušného soudu se říkalo, že než by porušili zákon, raději by soudní funkci opustili. Proto se ve svém rozhodnutí postavili vůli a zájmu krále, který rozhodnutí Komorního soudu respektoval a vyslovil se uznale o službě státu ve jménu práva a zákonitosti. Pod vlivem událostí v Prusku začala organizovat novodobou státní správu a službu také Marie Terezie, která tím zahájila modernizaci státu. Až do roku 1848 byla státní správa organizovaná na tzv. vrchnostenském principu, což znamená, že správa byla organizována podle příslušného panství. Nemůžeme nejmenovat především vznik Tereziánského katastru nemovitostí, který nahradil předchozí evidenci nemovitostí zvanou berní rula, dále celou řadu reforem (školství, sčítání obyvatel, reformu gymnázií, poštovníctví atd.) Po roce 1848 se u nás úspěšně navázalo na několik století budovanou evidenci nemovitostí, přerušenu komunisty a katastr nemovitostí nyní u nás funguje na stejných principech a totožných pravidlech jako v ostatních zemích bývalého Předlitavska.

Státní správa v Prusku byla založena na základě kolegiálního rozhodování, zatímco Josef II, syn Marie Terezie, preferoval monokratický způsob rozhodování. Již za něj se preferovalo pro nástup do státní služby přede-

vším právnícké vzdělání. Josef II. během svého panování vydal josefinskou Pragmatiku, která formulovala ve čtrnácti bodech jakýsi vysněný profil a ideál c.k. úředníka. Již tehdy např. zakazovala přijímání úplatku, vedlejší zaměstnání atd. Státní úředníci museli žít spořádaným životem a mohli si přivydělávat např. kondicemi nebo literární činností, nikoliv však glosováním politických událostí. Josef II. zavedl podle pruského vzoru tajné hodnocení úředníků - Konduitsní listy, což byly výkazy o chování úředníků, do nichž se zapisovaly i další služební údaje.

Po roce 1848 došlo k zásadní změně a tehdejší tzv. vrchnostenská správa se mění na neutrální státní správu. Za reformátora státní správy a služby se musí v první řadě označit císař Ferdinand V, který o změnách rozhodl politicky. Ministr vnitra Franz Seraph Stadion předložil v březnu 1849 návrh tzv. oktrojované ústavy, nazývané Stadionova ústava, která však nevešla v platnost. Především se ale zasloužil o správní reformu, kde se základní samosprávnou jednotkou stává obec a to na základě Stadionova prozatímního obecního zřízení ze 17.3.1849, s heslem, „že základem svobodného státu je svobodná obec“. Silvestrovskými patenty však byla platnost obecního zákona odložena a obecní zákon byl přijat až po skončení vlády Alexandra Bacha v roce 1859. Byly tedy vyhlášeny samostatné a rovnoprávné místní obce, které rozhodovaly ve věcech vlastní samosprávy. Rakousko zavedlo dvojkoľejnost státní správy, čímž se odlišovalo od tehdejších správních soustav. Obce disponovaly přenesenou působností, kdy nahrazovaly svými akty některé činnosti státní správy. Změnami z roku 1848 centrální vláda administrativně plně ovládla správu celého území a, jak jsem již uvedl, zánikem vrchnostenské soustavy byly zřízeny okresy jakožto politicko-správní obvody. Okresy měly zpočátku jak výkonnou tak i soudní moc, přičemž soudy se od okresních úřadů oddělily až v roce 1868. Císařské nařízení z 26.6.1849 rozdělilo Habsburskou říši na korunní země (Kronland) v čele s místodržitelem, dále byly zřízeny kraje s krajskými vládami a politické okresy s úřadem, který se nazýval okresní hejtmanství, s okresním hejtmanem v čele, jmenovaným ministrem vnitra. Krajské úřady zanikly v polovině 60. let 19. století. Politické okresy se staly základním pilířem státní správy a soustava okresních úřadů tvořila páteř státní správy na celém území státu. Podél hranic s Bavorskem a Saskem byly zřízeny celní úřady, které podléhaly okresnímu finančnímu ředitelství. Naproti tomu berní úřady podléhaly okresním úřadům.

V roce 1868 je dotvořena a dokončena definitivní podoba státní správy, která se v následujících letech pouze organicky vyvíjí bez nějakých dalších škodlivých změn a zásahů. Habsburkové při budování státu totiž vyznávali zásadu organického růstu, což by se dalo vysvětlit tak, že se ponechávalo

vše, co se osvědčilo a usadilo, s další změnou se nespěchalo, pokud nebyla zjevně lepší a nutná. Státní správa byla trojinstanční : okres-země-stát. Od okresních úřadů se odděluje soudnictví, které se vydává cestou nezávislé soudní moci. Bylo zřízeno 208 soudních okresů jakožto prvoinstančních soudů. Základem státní správy na území státu zůstávají nadále okresy. Čechy jsou rozdělené na 89 okresů, Morava na 30 okresů a Slezsko na sedm okresů. Dále bylo zřízeno 28 stavebních okresů (zahrnovaly 2-4 politické okresy), které prováděly dozor nad stavbami realizovanými státem. V čele úřadu stál okresní inženýr. Prosincová ústava z roku 1867 předpokládala dále dualismus, tedy rozdělení veřejné správy mezi samosprávu a veřejnou správu, současně rozdělila monarchii na Předlitavsko a Zalitavsko. Právní předpis sb.z. 44 z 19.5.1868 dotvořil tedy správní agendu a moderní státní správu tehdejšího Předlitavska, které je i nadále rozděleno na správní okresy, které jsou po vzoru civilizované Evropy základní politicko-správní jednotkou. Okresní úřady s okresními hejtmany v čele tvořily páteřní síť státní správy. (Existovalo však v Čechách několik měst, která měla postavení okresního města, ač nebyla okresním městem). Okresní hejtmani byli jmenováni c.k ministrem vnitra. Vyšší správní jednotkou byly země, v jejichž čele stál místodržitel, jmenovaný samotným císařem. Úřednická Magna charta č.47 z 1873 byl další klíčový předpis pro formování státní služby. Pro formování a růst českého úřednictva mělo velký vliv osamostatnění Karlo-Ferdinandovy univerzity v roce 1882, která každoročně chrlila množství právníků, kteří nastupovali do úřednických služeb. Nástup do státní služby vznikal služební přísahou věrnosti císaři a státu a protokol o přísaze se posílal na místodržitelství. Vyšší, tzv. konceptní úřednictvo tvořilo páteř úřednického aparátu Předlitavska, přičemž bylo i nadále preferováno především právnícké vzdělání. Bez vysokoškolského vzdělání nebylo možné zastávat konceptní místo. Ustálil se systém XI hodnostních tříd a to na základě zákona č.52 z 15.4.1873. Státní úředníci měli právo a povinnost nosit úřednickou uniformu a to na základě rozhodnutí císaře Josefa I, které učinil kabinetním listem z 25.4.1814. V roce 1889 byla upravena pravidla pro nošení úřednického stejnokroje a to pro slavnostní příležitosti a pro nošení uniformy během vlastního výkonu služby. Hodnostní odlišení úředníka bylo dáno výšivkou na klopě fraku. K uniformě patřil také kord s císařským orlem. Úředníka provázela také celý život kvalifikační tabulka, do které se zaznamenávaly různé skutečnosti a odevzdala se nadřízeným úřadům při povýšení nebo při přeložení.

Posledním důležitým předpisem, který se podílel, na tvorbě státní služby, byla tzv. Služební pragmatika (Dientspragmatik), tedy zákon z 15.dubna 1914. Služební pragmatika vnesla určitý řád do karierního a profesního po-

stupu. Do přijetí Pragmatiky nebyl karierní postup automatický, povyšování totiž probíhalo bez jasně daných pravidel. Vnáší jasná pravidla pro povyšování do hodnostních tříd, přesto na povýšení nevznikne nárok automaticky, musí vždy dojít ke jmenování. Kvalifikační hodnocení úředníka už není tajné, ale hodnocení ostatních kolegů, úředníků je i nadále pro ostatní úředníky nedostupné. Současně je umožněn postup do platu vyšší třídy bez postupu do vyšší hodnostní třídy. Služební pragmatikou z roku 1914 bylo dokončeno dlouhé budování moderní státní služby a státní správy. V dvoukolejném systému, kde část kompetencí státu vykonávaly orgány samosprávy hrál klíčovou úlohu páteří sítě státní správy na území Předlitavska systém okresních úřadů s okresními hejtmány v čele, kteří byli jmenováni do funkce ministrem vnitra a se svým úřadem představovali a zajišťovali průběh státní správy v daném okrese. Systémem okresních úřadů byl zajištěn jednotný rozsah a výkon státní správy na celém území státu. Odpovědnost za státní správu a tedy i nejvyšší instancí veřejné správy neslo ministerstvo vnitra.

Vyhlášením samostatného státu ze dne 28.10.1918 převzal veškerou ústřední moc na území českých korunních zemí Národní výbor revoluční. Rozhodností Rašína byla učiněna přítrž bolševickým vystoupením, protože byl veškerý státní aparát na území státu podřízen ústřednímu Revolučnímu Národnímu výboru, který posléze ukončil svoji činnost. Podařilo se zabránit rozkladu státu, neboť nejrůznější rudé sověty nedostaly příležitost přebírat moc jako v Maďarsku a Bavorsku. Je velmi smutné, že není stále doceněna Rašínova recepce právního řádu Předlitavska vč. judikatury Předlitavska do nového právního řádu Československa. Recepční normou se ponechaly veškeré předpisy a judikatura Předlitavska v platnosti a na těchto základech se mohl organicky vyvíjet právní systém Československa. (Mám na mysli spíše historických zemí, tj. Čech, Moravy a Slezska). Velikost Rašína a jeho počáteční vizi budování státu musíme ocenit zejména proto, že tehdy vládla národovecká husitorevoluční ideologie „odrakouštění“, založená na nenávisti ke katolicismu (anarchisté v čele s Miladou Horákovou např. strhli v Praze Mariánský sloup) právě proto, že Alois Rašín ač protestant, se nenechal se v otázce recepce právního řádu katolického Předlitavska zvykat spory mezi českými protestanty a katolíky. Proto recepcí Předlitavského právního řádu učinil z technického a právního pohledu to nejlepší co udělat mohl. Tím se mohla státní správa Československa a právní řád organicky vyvíjet na skutečně kvalitních základech. Rašínův postup v otázce recepce právního řádu Předlitavska by konvenoval i myšlenkovému náhledu, otec českého autentického konzervatismu Karla VI. Schwarzenberga, který chápal rok 1918 jako završení státoprávního úsilí, když se nám nepodařilo to, co Maďarům v roce 1866. Avšak další vývoj by podle Karla VI. Schwarzenber-

ga měl probíhat zásadně organicky v našem původním kulturním prostředí a měl by zachovávat dějinnou kulturní a společenskou kontinuitu. Ovšem s ideologickým nastavením Předmnichovské republiky se již neztotožnil ani prof. Pekař, ani Karel VI. Schwarzenberg.

Zásluhou Aloise Rašina, byla tedy zachována struktura státní správy a veškerý právní řád Předlitavska. Tím se historické země, tj. Čechy, Morava a Slezsko, které tvořily Království české, se jakožto západní země dost zásadním způsobem odlišovaly od dalších celků, které byly uměle vtěleny do nového státu z kulturní oblasti bývalého Zalitavska. Především na Slovensku vládl zcela odlišný správní a právní systém, platilo zde uherské zvykové právo. Proto bylo zřízeno Ministerstvo pro unifikaci, kterému se nikdy nepodařilo sjednotit, či spíše zavést plně české „západní“ právo na území Slovenska. To se podařilo až po roce 1945 nastolením první fáze komunizace skrze plnění Košického vládního programu a plně totalitnímu režimu po roce 1948. Český stát byl tedy schopen díky recipovanému a fungujícímu systému správy bývalého Předlitavska budovat na Slovensku a Zakarpatské Ukrajině infrastrukturu státní správy, sítě škol, atd. tak jak fungovala v Předlitavsku v českých zemích. Habsburkové přenechali státní správu a vyškolené české úřednictvo v takovém stavu, že česká politika byla schopna budovat státní správu i v dalších zemích, což zní nyní po devastaci státu neoliberalismem a neokonzervatismem, které především ničí stát, naprosto neuvěřitelně.

Ovšem v konceptu státu zřízeném v roce 1918 byly zakodované problémy, které později vyhrězly o to větší silou. Svatovláclavský kult byl potlačován, neboť společnosti byla vnucena ideologie, která stavěla historický pohled na Čechy úplně vzhůru nohama. Stačí uvést např. koncept československého národa, který nikdy neexistoval a byl vytvořen pouze účelově. Pittsburská deklarace zaručovala Slovákům autonomii, skončila však v Benešově trezoru na Ministerstvu zahraničí a málokdo znal její skutečný obsah a to vč. slibu učiněného zahraničním Slovákům v Americe. Způsob provedení pozemkové reformy nebyl rozhodně dokonalý. Nepodařilo se plně zapojit do politiky české Němce, což vyústilo později nakonec do krize česko-německých vztahů.

Pozoruhodným faktem, který souvisí s ideologickým nastavením režimu po roce 1918 souvisí i fakt, že autor tohoto textu byl překvapen, že odborné práce ohledně vývoje státní správy a postavení úřednictva od roku 1848 do roku 1918 v období 1. republiky téměř vůbec nevznikaly! Z dnešního pohledu byl naprosto šílený postoj velkého spisovatele Karla Čapka

kteřý vyjádřil u příležitosti přijetí nové sovětské ústavy v roce 1936 toto. „Sovětský svaz není jen nejsvobodnější zemí, je to země vytvářející nový typ demokracie, Sovětský svaz vyzdvihuje vysoko na štít demokratické zásady, popírané v některých zemích....Hned teď po uveřejnění návrhu nové ústavy SSSR možno říci, že v dějinách Evropy začíná nová éra. Nová sovětská ústava znamená pokrok pro celý svět. Zejména hluboce na mne působí, že v návrhu nové sovětské ústavy nejsou dělány žádné rozdíly mezi různými národy. Nová sovětská ústava nejenom uskutečňuje nejlepší hesla Velké francouzské revoluce, ale rozvíjí ji i dále, ovšem na jiné sociální základy. Tím se SSSR stává dědicem rozvíjení evropské kultury“. Jestli byl ideálem osvícenský ateismus a z něj vzešlý teror Velké francouzské revoluce, pak je plíživá komunistická První republika naprosto logickým důsledkem. Naivita intelektuálů, zaslepenost a plnění „Benešovy Hradní linie“ vedla společnost na slepou kolej. Přitom je zjevné, že pokud by se Karel Čapek dožil konce války, nejspíše by skončil po roce 1948 v uranových dolech, nebo ve vězení na základě nějakého vykonstruovaného procesu. Právě postoj Karla Čapka je tím vysvětlením jak silně extrémně byla společnost vnucována levicová ideologie a současně jak těžké postavení měl autentický konzervatismus, který představoval myšlenkově Pekařův žák, Karel VI.Schwarzenberg.

Kulturní erozi Předlitavské republiky byl především odklon od recipovaného konceptu státní služby. Nová republika zavedla zanedlouho systém, který rozvrátil přísně hierarchický systém a řád státní služby tím, že se o důležitých státních úřednících rozhodovalo podle politického klíče. Odpor proti zděděnému systému státní služby Předlitavska byl jistou formou kulturního boje proti katolicismu. Přísně hierarchicky strukturovaný koncept státní služby vycházel mentálně z katolické hierarchie a v duchu hesla „ruce pryč od Říma“ bylo rozrušení konceptu státní služby právě oním kulturním bojem proti katolicismu. Rozleptávání konceptu státní služby bývalého Předlitavska bylo zhoubným razicím štítem bolševismu, protože nastavilo cestu k procedurálnímu snížení kvality úřednictva, které se pochopitelně neprojevovalo hned. Rozostřilo se vnímání konceptu státní služby. Leninské a trockistické heslo o přiblížení státní správy lidu se povlovně začalo naplňovat právě oním rozleptáváním profesionálního nadstranického a též apolitického aparátu pod vlajkou protikatolického kulturního boje.

Vraťme se tedy ještě jednou k sovětizaci státu po roce 1945 a z toho vyplývajícího leninského pojetí státu založeném na činnosti lidových výborů ad hoc nebo stálých Národních výborů (sovětů), které by měly uskutečňovat permanentní revoluci soustavnou výměnou úředníků jako protiklad

k tradičnímu pojetí státní služby, založené na činnosti profesionálních úředníků pod slibem. Ideologickým východiskem sovětizace země byl Košický vládní program a výsledek jednání Beneše v Moskvě v roce 1943. Strukturovaná státní služba a státní správa je nepřitelem sovětizace státu a proto se Lenin nenávisťně a pohrdavě stavěl k „tradičnímu“ pojetí státní služby. Pithartova vláda vláda prolomila ideologické východiska Košického vládního programu tím, že zrušila sovětský vynález- národní výbor (revoluční sovět), a to včetně. Krajských národních výborů (krajské sověty) a zřídila profesionální Okresní úřady, což byl velice rozumný krok, kterým se Petr Pithart zachoval jako konzervátec a přiblížil fungování státu tradici střední Evropy. Tímto činem bylo zjevné, že pochopil fakt, že bez funkčního státu středoevropského typu se nedá dlouhodobě budovat koncept právního státu ani tzv. vláda práva. Za připomínku rovněž stojí prosazení skutečně nezávislého postavení soudce Pithartovou vládou.

Ovšem systém okresních úřadů nevydržel příliš dlouho. V roce 2000 byla provedena reforma státní správy, přičemž její tvůrci vycházeli z ideových východisek Košického vládního programu z roku 1945 a pozdějšího projektu rozbití státu Rudolfa Slánského a ministra Noska z roku 1948. Sociálně demokratická vláda v roce 2000 provedla „reformu“ veřejné správy zřízením vyšších územně-správních celků, což sice vyžadovala EU, ovšem není pravda, že by výsledný samosprávný stát leninsko –guberniálního typu byl požadavkem EU. Právě okresy, které jsou dosud zachovány v celé střední Evropě, jsou tím prvkem, který udržuje vliv státního aparátu a odlišuje moderní západní stát od samosprávného státu, který se nakonec stává krmelcem domácí korupce a někdy i organizovaného zločinu. Současná postkomunistická pravice se urputně brání konsolidaci státu a tak se téměř chilialisticky spoléhá, že digitalizace, elektronizace, e-komunikace, e-podpisy, e-kontrola, datové schránky a nevím co ještě, nahradí klasickou státní správu, tak jsme ji znali a zná ji dosud vyspělý západní svět. Vzhledem k tomu, že tato degradace tradičního státu proběhla během trvání opoziční smlouvy a pomohla ji prohlasovat i postkomunistická pravice, můžeme nadhodit provokativní otázku, zda to není finální zakončení onoho projektu konvergence, sloučení východní správy státu s „tržním“ systémem.

Zavedl se systém, ve kterém byly zrušeny okresy a okresní úřady, jakožto páteční úřady státní správy na území státu, které byly a jsou páteční síti na území státu v okolních státech střední Evropy. Veškerá agenda státu byla rozdělena mezi obce a krajské úřady, ovšem pouze na samosprávné orgány. Přestože jsou i v sousedních zemích zavedeny vyšší územně správní celky (např. v Rakousku jsou to země), okresy zůstávají základním správním opěrným bodem státu. Přes okresy proudil např. státní rozpočet a také

se kontrolovalo nakládání se státním rozpočtem, což je významná agenda, kterou ovšem občan neviděl. Zrušením páteří soustavy okresních úřadů a přenesením agendy na kraje se dovršilo zničení státu a vybudování krajských gubernií carského typu s prakticky neomezenou mocí. Z uvedeného je tedy zřejmé, že problémem je rozvrat státu

Svatý Otec Benedikt XVI při své přednášce v Bundestagu v září 2011 hovořil o následcích zpusťování práva. Hovořil o situaci, kdy došlo k odtržení moci od práva, nakonec se stal stát nástrojem zpusťování práva, organizovanou loupežnickou hordou. K brilantní přednášce lze jenom doplnit dotaz. Může se stát postkomunistický stát loupeživou bandou, když postaví svůj koncept na gradualismu sovětského systému? Mimochodem koncept zničení státu naplňují i nejrůznější „protikorupční fondy a iniciativy“. Protikorupční iniciativy nenabízí systémové řešení a zlepšení fungování státu, nastavení standardních procedur, ale předpokládají řešení na lidových sovětech (tisková konference, kavárny, mítinky). Tedy opět pokračuje permanentní trockistická revoluce. Ovšem proti organizovanému zločinu a vysávání státu nemůže bojovat občanská společnost a lidová shromáždění, nýbrž profesionální struktury státu. A právě selhávání funkcí státu a jeho zmrzačení či oslabení v duchu ideologie neoliberalismu, ale i též doktríny přednosti budování občanské společnosti před budováním státu západního typu, způsobuje nespokojenost občanů a pak není divu, že se objevují nejrůznější šarlatáni, kteří plní velké sály a v podstatě vybízí k další destrukci státu.

Hodnotové rámce českého konzervatismu

Milníkem české konzervativní pravice by měla být především tisíciletá tradice české státnosti. Bezesporu sem patří i křesť čtrnácti českých knížat v Řezně a následné oddělení českého biskupství od biskupství řízenského. Hranice biskupství tak přirozenou cestou vytvořila státní hranici Českého království s Bavorskem. Pro konzervativce by měla být ideovou kotvou našeho ukotvení na Západě postavy Svatého Václava, Karla IV, krále českého a císaře římského, stejně tak sem patří Zlatá Bulla Sicilská a Zlatá Bulla Karla IV, které definitivně upravují postavení českého státu. To jsou velké milníky naší státnosti, které jsou nadčasové a právě z kulturního odkazu těchto osobností by měla autentická konzervativní česká pravice čerpat. Karel IV završil dlouhou práci na ukotvení českého státu ve střední Evropě, na které pracovali generace předchozích panovníků. Autentický český konzervativce je v podstatě reakcionář, protože musí odmítat neorganický zásah do vývoje české společnosti po roce 1945. Jak již bylo uvedeno, na našem území byla vybudována správa a právní řád, který převzala i Předmnichov-

ská republika. To potom ale znamená, že pokud se ztotožňují s pozitivním dopadem tereziánských reforem na náš národ, je potom nutně Marie Theresie i naší velkou císařovnou, reformátorkou. Tereziánské reformy jsou i naše reformy, protože zanechaly hlubokou pozitivní stopu.

Pokud se tedy ztotožníme s ideí, že tereziánské reformy byly i naše reformy a pro nás a císařovna byla i naše císařovna, potom bychom měli dojít k myšlence, že režim nastolený po roce 1945 byl neorganickým zásahem do našeho kontinuálního vývoje práva a státu započatého právě tereziánskými reformami. Tím se stane autentický konzervativce automaticky reakcionářem, neboť vládne představa, že rok 1945 je počátek naší nové kultury, kterou bychom měli dále gradualisticky rozvíjet. A pokud tedy uznáme režim po roce 1945 jako neorganický zásah, pak by neměl být takový režim dál rozvíjen, ale mělo by se právě navázat na kulturní oblast do které patříme. Mimochodem proč ještě nemá Marie Theresie v Praze sochu? Proč ještě nebyla v Praze vrácena na své místo socha maršála Radeckého? Kdy bude vztyčen Mariánský sloup, povalený anarchohusity? Stejně tak je přirozené vnímat obranu Vídně před Saracény v 16. a 17. století jako naši věc, jako obranu naší kultury. Kdo zná Zdeňka Kašpara Kaplíře, který velel českým plukům při obraně Vídně před nájezdem Osmanů? Proč nemá v Praze nebo Brně svoji sochu?

Bylo by dobré ukončit tradici rozbíječské politiky Mladočechů a mít ve střední Evropě stabilního partnera. Takovým partnerem by mělo být Maďarsko. Měl by to být klíčový postkomunistickým partner českých konzervativců a prvním krokem ke sblížení s Maďary by mohla být omluva za odsun Maďarů ze Slovenska, bez ohledu na postoj a stanovisko Slovenské vlády. Česko-maďarská spolupráce by měla být jednou z kotev stability ve střední Evropě. Spolupráce Svatováclavské koruny a Svatoštěpánské koruny! Nakonec Češi a Maďaři prolili společně krev pod společným králem v bitvě u Moháče v roce 1526 při pokusu zastavit pochod Osmanů na Evropu. Proč se antikomunisté z Čech a Maďarska ještě nezačali scházet v Moháči? Maďaři by mohli podporovat obnovu českého průmyslu, naproti tomu česká politika by měla podporovat maďarské zemědělství v komoditách, kde nikdy nemůže konkurovat. Společným zájmem pak může být politický lobbing proti dovozu podřadných potravin a proměny postkomunistických zemí střední Evropy v potravinářský odpadkový koš a společný postup v dalších společných otázkách. Česko-maďarská spolupráce by pak mohla lobovat přes Bavorsko a Rakousko v otázkách, které jsou pro Svatováclavskou a Svatoštěpánskou korunu společné. Společným tématem střední Evropy může být určitě odpor proti dovozu GMO potravin nebo dovozu hormonálně upravených potravin. Praha–Mnichov–Vídeň–Budapešť,

by se stala stabilním jádrem střední Evropy, Z uvedeného je tedy patrné, že neokonzervatismus a nefungující neoliberalismus by se měl nahradit skutečným národohospodářským pohledem na stát spojený s diskuzí o konceptu sociálně-tržního hospodářství. V několikaleté diskuzi by se měla zahájit diskuze o vlivu křesťansko sociálního učení na koncept sociálně tržního hospodářství.

Literatura:

- 1) August František-Beneš Jan, Ve spárech temna
- 2) Adam Smith Semper vivus, kolektiv autorů, in – ohlas A.Smithe v díle Albína Bráfa, sepsal Fr.Vencovský
- 3) Benešovy dekrety, nejvýznamnější dokumenty v plném znění Filip trend Publishing 2002
- 4) Bahník Petr, Svatý Václav a idea české státnosti, in Euportal 28.9.2011
- 5) Bahník Petr, Narozneniny Zlaté Bully Sicilské a české státní právo osmset let poté, in Euportal, 1.1.2013
- 6) Bojna (Karel VI.Schwarzenberg) : o Sněmu, in Vlajka 1934
- 7) Brod Toman, Osudový omyl Edvarda Beneše 1939-1948, Academia,2002
- 8) Buchar Robert, Revoluce 1989, utajené informace ze zákulisí, Nakladatelství Brána,2009
- 9) Čechák Vladimír, Vývoj veřejné správy v ČSSR a ČR (1945-2004)
- 10) Feirabend Ladislav, Soumrak československé demokracie Rozmluvy 1990
- 11) Fejtő Francois, Rekviem za mrtvou říši, nakladatelství Academia, 1999
- 12) Hácha,Weyr a kol., Slovník veřejného práva
- 13) Kalvoda Josef, Role Československa v sovětské strategii Dílo,1999
- 14) Kalvoda Josef, Geneze Československa, Panevropa,1998
- 15) Klimek Antonín, Vítejte v První republice Nakladatelství Havran, 2003
- 16) Klimek Antonín, Boj o Hrad, nakladatelství Panevropa, 1996
- 17) Klimek Antonín, Velké dějiny zemí Koruny české – svazek XIV. Nakladatelství Paseka, 2002
- 18) Kolektiv autorů, 1000 let české německých vztahů, I.S.E ,1991
- 19) Kosatík Pavel, Bankéř První republiky, životopis Jaroslava Preisse-Vydal Motto, 1996
- 20) Košický Vládní program, nakladatelství Svoboda,1984
- 21) Kučera Eduard, Teorie státu a práva (marxistická), Ústav státní správy 1986
- 22) Kukla L, K diskuzi o stavovském zřízení, in Vlajka č.3,1934

- 23) Kocourek L, Správa v českých zemích v Československu v letech 1848-2005, Vysoká škola finanční a správní, 2007
- 24) Landowski, Rakowského protokoly, záznam výslechu šéfa Kominterny na NKVD (samizdat)
- 25) Lenin V.I, Stát a revoluce, Nakladatelství Svoboda, 1984
- 26) Mandler Emanuel, Benešovy dekrety, proč vznikly a co jsou Libri, s.r.o. 2002
- 27) Mandler Emanuel, Češi i Němci, legendy, spory, realita Libri,s.r.o. 2001
- 28) Masarykův slovník naučný
- 29) Marx Karel, Komunistický manifest. nakladatelství Svoboda , 1984
- 30) Pacner Karel, Československo v tajných službách, díl I-IV
- 31) Pekař Josef, Dějiny Československé, 1921
- 32) Ratzinger J., Pozitivistická koncepce skutečnosti je jako budova bez oken
Projev papeže v Bundestagu dne 22.9.2011, zdroj : Radio Vaticana
- 33) Semín Michal, Průvodce sociální naukou ve světle víry, 2CD
Vydal: MONOS
- 34) Semín Michal, Isten, áldd meg a mygyart (Bůh žehnej Maďarům)
In : Hospodářské noviny 6.1.2012
- 35) Schelle K, Vývoj české veřejné správy
Key Publishing 2008
- 36) Scruton R, Obnovení práva, samizdat
- 37) Schwarzenberg Karel VI, Torzo díla
Torst, 2007
- 38) Vyskočil Aleš, C.k. úředník ve zlatém věku jistoty
Historický ústav AV, 2009
- 39) Časopis Všechno 1/91, Fr.Vencovský: Na právnickou fakultu se vrací myšlenky Karla Engliše
- 40) Časopis Všechno 5/92, Jiří Příbáň: Právo, zákonodárství a svoboda
- 41) Časopis Všechno 7/93, JUDr.Milan Hulík: Kontinuita

Křesťanskosociální strana v Rakousku - východiska, dilemata a politika 1918-1933.

Martin Jeřábek

Úvod

Vnitropolitická scéna První rakouské republiky byla po roce 1918 tvořena třemi uskupeními: sociálně demokratickým, křesťanskosociálním a nacionálním (velkoněmeckým) táborem. Všechny tři navazovaly na politické a ideologické proudy předválečného Rakouska a byly jejich logickým pokračováním. Společným východiskem byl především liberalismus zaměřený proti konzervativnímu mocnářství. Byl ale chápán tak široce, že z něj všechny tři proudy zpočátku odvozovaly svá politická východiska a programy. Hlavními představiteli byli Georg von Schönerer ze všenněmeckého tábora, Karl Lueger z křesťanskosociálního i Viktor Adler ze sociálnědemokratického tábora.¹ Diferenciace politického prostředí na vyhraněné směry již během 80. let 19. století byla dána především odlišnými odpověďmi na sociální otázku.²

Ideologicky ovlivněný pohled na tento problém u jednotlivých aktérů a náboženské vazby stály u „kolébky“ pozdějšího sváru a prohlubujícího se příkopu zvláště mezi sociálně- demokratickým a křesťanskosociálním táborem, který byl patrný po celé období První rakouské republiky. Svár těchto dvou koncepcí vedení rakouského státu a společnosti, sociálnědemokratické a křesťanskosociální, stojí v popředí tohoto příspěvku. Základní otázkou je, proč se nepodařilo udržet velkou koalici nebo v průběhu republiky (zvláště 1922-1932) navázat spolupráci dvou největších táborů v Rakousku. Co bylo příčinou antagonismu sociální demokracie (*Sozialdemokratische Arbeiterpartei*) a křesťanskosociální strany (*Christlichsoziale Partei*)? V čem spočívaly ideologické a programové rozpory? Jaká dilemata řešilo vedení křesťanských sociálů?

Ideové kořeny křesťanskosociální strany

Organizátorem rakouského křesťanskosociálního hnutí byl Karl Lueger. Od roku 1889 se otevřeně odvolával na sociální učení katolického myslitele Karla von Vogelsanga. Tento otec křesťanskosociálního hnutí navrhl pro řešení sociální otázky koncept stavovského uspořádání. Přírozené členění společnosti ve stavech řemeslníků, sedláků, průmyslníků, odpovědných za život obyvatel v jednotlivých dílčích oblastech, neposkytovalo prostor pro „třídní protiklady“, na něž poukazoval marxismus.³ Karl Lueger vnímal konkrétní nedůvěru i problémy středních vrstev, které se cítily být

ohroženy jak velkokapitálem, tak vzestupem dělnictva. Obecné Vogelsangovy teze promítl do prakticky zaměřeného programu respektujícího potřeby městského obyvatelstva. Získal tak obdiv a podporu významné části Vídeňanů. Jeho politický styl antisemitského ražení ale znepokojoval císaře a konzervativní kruhy v monarchii. Průlom se Luegerovi podařil až v 90. letech 19. století, kdy papež Lev XIII. po vydání encykliky *Rerum novarum* vyslovil souhlas s programem křesťanských sociálů. Roku 1897 konečně potvrdil císař František Josef I. Karla Luegera do funkce vídeňského starosty. Představitelům křesťanskosociální strany se otevřela cesta k vysokým státním funkcím i k upevnění vydobytých pozic ve Vídni.⁴ Součástí Luegerovy taktiky bylo i úsilí o spojenectví s konzervativci. Tato koalice byla stvrzena v roce 1907 vytvořením strany *Christlichsoziale Reichspartei*. Úspěchy této strany z přelomu století a ve volbách v roce 1907 vystřídal období dílčích neúspěchů. V roce 1910 zemřel Karl Lueger, který byl v té době ve funkci vídeňského starosty. Volby do Říšské rady v roce 1911 přinesly straně porážku a nastartovaly její vlekou vnitřní krizi. Konec monarchie roku 1918 znamenal pro křesťanské sociály další oslabení. Mohli sice čerpat sílu z předválečné tradice Karla Luegera a z principů katolického sociálního učení, vyhlášení republiky 12. listopadu 1918 však posílilo spíše jejich odpůrce. Nicméně ve volbách do Národního shromáždění v únoru 1919 strana část svých pozic udržela. Navzdory tomu, že jí chybělo jednotné celostátní vedení, zůstala druhou nejsilnější stranou v Rakousku a podílela se na státní moci.⁵

Programatika

Přestože křesťanskosociální strana na počátku republiky „pragmaticky“ pod vedením Ignaze Seipela vstoupila do vládní koalice se sociální demokracií (kancléř Karl Renner), sledovala vlastní politickou linii. Projevilo se to silněji po rozpadu velké koalice v roce 1920 a po vytvoření vládního spojenectví s Velkoněmeckým táborem (od roku 1922 byl reprezentován konsolidovanou Velkoněmeckou lidovou stranou).

Jako příklad konfliktního potenciálu, který vedl k rozpadu velké koalice, může posloužit řešení otázky školství. Linecký program sociální demokracie (*Sozialdemokratische Arbeiterpartei, SDAP*) z roku 1926, se kterým budeme plány křesťanských sociálů srovnávat, zosobňoval politickou koncepci austromarxismu. Sociální demokracie v Rakousku kladla mimořádný důraz na oblast „vzdělávání“: „*Pouze školené, disciplinované a třídně uvědomělé dělnictvo může být garantem uskutečnění demokracie.*“⁶ V otázce školství požadovala sociální demokracie sekulární model a zrušení výuky náboženství. Tato opatření měla být předstupněm k defini-

tivní odluce církve od státu. Sociální demokracie považovala náboženství za výhradně soukromou záležitost občana.⁷ Právě rozpory v církevních otázkách představovaly závažný konfliktní potenciál mezi oběma tábory. Křesťanskosociální program byl vyhlášen na stranickém sjezdu 29. listopadu 1926 jako reakce na postuláty sociálně demokratického programu. Navazoval na teze křesťanských sociálů z roku 1923, ale v mnohých otázkách šel dále.⁸ Křesťanskosociální strana se soustředila na otázku budování konfesních škol. Měly být základem školství na nižší a střední úrovni. „*Tam, kde není tento cíl splněn [konfesní škola vybudována], trvá strana na uznání předmětu náboženství jako povinného vyučovacího předmětu.*”⁹ Tak zněla základní teze křesťanského programu v otázce školství. Zároveň strana vyjadřovala své přesvědčení, že stát a církve mají spolupracovat a vzájemně se podporovat.¹⁰

Politické a společenské cíle Sociálně demokratické dělnické strany a Křesťanskosociální strany, které se promítaly do jejich programů v roce 1926, dávaly tušit, že rozpory ve světonázorové orientaci obou táborů by mohly vést v extrémní situaci až k ozbrojenému střetu. „*Diametrálně rozdílné pohledy na život stály ideologicky proti sobě: postoj katolíka a postoj sociálního demokrata. Oba se mohli opřít o vlastní uzavřené prostředí. Katolické prostředí se formovalo okolo kostela, sociálně demokratické na stranickém sídlišti (Parteiheim)*“.¹¹

Křesťanskosociální strana jako „reprezentant“ politického katolicismu

Výše uvedené politické programy křesťanských sociálů a sociálních demokratů z 20. let minulého století jsou dokladem odlišných postojů k základním společenským otázkám. Je třeba si uvědomit, že vstup křesťanskosociální strany do vládní koalice se sociálními demokraty roku 1919 považovala část představitelů tzv. politického katolicismu za „zradu“ křesťanských ideálů.¹² Křesťanskosociální strana zosobňovala politický katolicismus v Rakousku a těšila se za První republiky výrazné podpoře církve. Vymezení „politického katolicismu“ je problematické (Ernst Hanisch), přesto však nezbytné pro porozumění role církve v Rakousku, a tím i pro postavení strany. Politickou základnu politického katolicismu představovala řada uskupení, která prosazovala katolické ideje a zájmy, neměla však jednotnou organizaci. Do této skupiny patřili podle Ernsta Hanische duchovní na všech stupních církevní hierarchie, kteří byli politicky aktivní; dále část křesťanskosociální strany, svazy a jednotlivci, kteří se považovali za katolíky a veřejně zaujímalí politická stanoviska.¹³ Křesťanskosociální stranu však není možné jako celek zařadit k politickému katolicismu, protože ve straně existovaly i jiné názorové proudy.

V Rakousku působilo v katolickém prostředí paralelně několik formálně nezávislých společensko-politických uskupení: církevní hodnostáři, katolické organizace a křesťanskosociální strana. Strana nebyla budována na principu široké členské základny jako sociální demokracie. Přestože strana měla masovou podporu, sestávala z užšího vedení stranických funkcionářů, poslanců zemských grémií a parlamentů a sympatizantů z řad křesťanský orientované inteligence. Zemské sekce strany byly personálně propojeny s vedoucími osobnostmi katolických spolků a organizací. Struktura strany a církevní organizace byly tímto způsobem fakticky pevně svázány, i když neexistovalo formální členství spolků v křesťanskosociální straně. Na jejich kandidátkách se však pravidelně objevovaly katolické osobnosti, které působily jako duchovní. Církev byla rezervoárem křesťanskosociálních politiků. Nejlepším dokladem toho je prelát a kancléř Ignaz Seipel. Personální spojení a vzájemná závislost tvořily základ politického katolicismu.¹⁴ Zajímavé je, že křesťanskosociální strana nedisponovala ani oficiálním stranickým listem. Ke svým stoupencům se obracela prostřednictvím tiskovin, ve kterých prezentovala svůj politický program. Prostor pro publikování stanovisek k vnitro- i zahraničněpolitickým událostem poskytovaly křesťanskosociální straně právě katolické organizace. Spolky, které tyto noviny financovaly, byly přímo napojeny na církev. Křesťanskosociální strana zase recipročně církev podporovala ve svých prohlášeních, programech a svými činy přispívala k formování společnosti v duchu křesťanských ideálů. Příkladem výše prezentované spolupráce církve a politické strany může být katolický list Vídeňské arcidiecéze *Reichspost* řízený šéfredaktorem Fridrichem Funderou.¹⁵

Katolické organizace postupovaly všechny oblasti života věřících a měly vliv na široké masy. Nebyl to pouze elitní *Cartell Verband* (C.V.), jehož členem byl v mládí Engelbert Dollfuss, ale také řada dalších organizací s početným členským zázemím. Richard Schmitz měl za úkol konsolidovat organizaci strany a politicky stmelovat katolické hnutí. Křesťanskosociální strana chtěla realizovat myšlenku zesíleného aktivismu katolíků. Prostředkem mělo být oficiální spojení strany a spolků. Třebaže byly mládežnické organizace pro křesťanskosociální stranu „studnicí hodnot a postojů“, nechtěli jejich členové splynout s politickou stranou. Není bez významu, že sloučení dobrovolných organizací s křesťanskosociální stranou selhalo také pro odpor biskupů katolické církve. Duchovní se cítili být vázání pouze papežskou encyklikou *Quadragesimo anno* (1931) a nechtěli se přímo angažovat v politické straně, která působila v rámci parlamentní demokracie a nepokoušela se demokratický systém nahradit „novým“ státním uspořádáním.¹⁶

Quadragesimo anno papeže Pia XI. rozvíjela sociální myšlenky textu *Rerum novarum* z roku 1891.¹⁷ Náboženské východisko papežských doporučení tvořilo „zpětnou vazbu“ bezpodmínečnému a totálnímu podřízení autoritě, které naopak postuloval univerzalistický model „opravdového státu“ Othmara Spanna.¹⁸ Církevní pohled na sociální otázku a třídní boj měl být „třetí cestou“ mezi materialistickým bolševismem a nekompromisním autoritářstvím fašistického typu, které v Rakousku od 20. let minulého století propagovalo spannismu blízké polovojenské hnutí *Heimwehr*.¹⁹ Encyklika byla ale blízká řadě společenských koncepcí křesťanských politiků. Pozdější zakladatelé tzv. stavovského státu v čele s kancléřem Dollfussem chápali právě teze encykliky jako základ budoucího uspořádání Rakouska.

Zhodnotíme-li roli katolické církve za První rakouské republiky, je možno ji charakterizovat postulátem Ernsta Hanische o tzv. akomodaci církve.²⁰ Církev v Rakousku se podle této interpretace ve zlomových bodech meziválečných dějin 1918, 1933 a 1938 přizpůsobila daným politickým poměrům.²¹ Postoj církve k republice a demokratickému systému vlády je třeba vnímat v kontextu společenských, sociálních a politických změn první třetiny 20. století. Demokracii chápalo katolické sociální učení jako dílo liberálních a socialistických sil.²² Navíc přišla nová vlna sekularizace, která byla zapříčiněná pádem jistot i morálních hodnot během čtyři roky trvajícího válečného konfliktu. Církev si nedokázala po roce 1918 udržet své výsadní postavení, které měla za monarchie, a byla nucena reagovat na vzniklou situaci. Církevní hodnostáři nesli nelibě již samotnou skutečnost, že poválečný systém v Rakousku svou legitimitu odvozoval od svrchovanosti lidu a ne od Boha. Církev byla kritizována také v kulturní a hospodářské sféře.²³ Rozsáhlá socialistická kampaň na podporu výstupů z církve dosáhla svých dvou vrcholů v letech 1923 a 1927. Negativní postoj duchovních k socialistickému hnutí tím jen umocnila.²⁴

Parlamentní systém byl základnou sociální demokracie. Proti politickým stranám, které byly nedílnou součástí parlamentarismu, směřovala proto také na sklonku 20. let minulého století kritika z křesťanských pozic. Ignaz Seipel kritizoval parlamentní demokracii například ve svém projevu v Tübingen 16. července roku 1929: „*Má kritika pseudodemokracie není namířena proti jedné straně, nýbrž proti všem stranám, které demokracii propadly.*“²⁵ Ignaz Seipel, který za počátku 20. let podpořil koalici politického katolicismu se sociální demokracií, už koncem desetiletí v parlamentní demokracii nevěřil. Seipel hovořil o jiné formě demokracie: „*Věřím v budoucnost demokracie u nás, když to bude die wahre Demokratie.*“²⁶ V tomo ohledu je pochopitelné, že rozpory mezi členy křesťanskosociálního tábora a sekulárně zaměřenými sociálními demokraty přispěly k pozdějšímu vyhrocení a násilnému řešení

konfliktů mezi lety 1927-1934. Autoritativní vládní kurs Engelberta Dollfusse byl pro církvev ztělesněním představ o „třetí cestě“ mezi egoistickým kapitalismem a kolektivistickým komunismem a marxismem. Jakýkoliv odklon od parlamentarismu proto církvev vítala. 2. dubna 1933, necelý měsíc po vyřazení parlamentu v Rakousku, kardinál arcibiskup Theodor Innitzer prohlásil: *„Musíme se radovat, že v naší rakouské vlasti máme ve vedení katolické mužve činu, kteří povedou boj proti bolševizaci a atomizaci lidské společnosti. ... Těmto mužům musíme pomoci. Za takovou vládu se musíme postavit.“*²⁷

Vládní a koaliční politika křesťanskosociální strany ve 20. letech minulého století

První koaliční vláda sociálních demokratů a křesťanských sociálů v letech 1919-1920 pod vedení sociálního demokrata Karla Rennera zabránila konfrontaci. Spolupráce dvou nejvlivnějších politických táborů v Rakousku snížila poválečné revoluční napětí. Koalice však neumožňovala důraznou politiku a vyžadovala stálé kompromisy. Její rozpad v roce 1920 (republikánskou ústavu se ještě podařilo odhlasovat) vedl k vyostření rozdílných postojů. Změna by se dala charakterizovat heslem: občanský blok kontra marxistický blok.²⁸ Po vítězství křesťanskosociální strany ve volbách 17. října 1920 byla sestavena vláda už bez účasti sociální demokracie. Až v červnu 1921 se však podařilo vytvořit silnou vládu „občanské koalice“ křesťanských sociálů a Velkoněmecké lidové strany (*Großdeutsche Volkspartei*). Kancléřem byl několikrát zvolen křesťanský sociál Ignaz Seipel. Seipel představoval největší politickou a morální osobnost strany, byl však také rozhodným protivníkem sociální demokracie.

Sociálně demokratická dělnická strana byla hlavním konkurentem křesťanských sociálů. Představovala v meziválečném období třídní masovou demokratickou stranu. Podle propočtů jejího generálního sekretáře Roberta Danneberga volilo sociální demokracii mezi lety 1923-1930 až 80 % všech rakouských dělníků.²⁹ Díky jednotné celostátní organizaci a ideologickému zaměření disponovala výraznou integrační silou a byla schopna aktivovat různé levicové proudy v zemi. Za pozornost stojí, že v Rakousku prezentovala sociální demokracie radikální marxistický program a proto nedošlo po roce 1918 ke štěpení levice jako v Německu.³⁰ Program sociální demokracie vyhlášený na sjezdu delegátů strany v listopadu 1926 v Linci (*Linzer Programm*) dokazoval evoluční charakter SDAP a příklon k demokracii. Zároveň však byl již výrazem nastupující převahy levicového křídla, které stálo na pozicích tzv. austromarxismu. Takto orientovanému křídlu dominovali Otto Bauer a Julius Deutsch. Také kvůli jejich snahám zůstala sociální demokracie v opozici až do svého zákazu v únoru 1934.

Antagonismy mezi sociálními demokraty a křesťanskosociálním táborem se posilovaly v konfliktech během 20. let. Po odstoupení Ignaze Seipela z kancléřského úřadu v listopadu 1924 převzal na čas vedení koalice křesťanskosociální politik Rudolf Ramek.³¹ Poté kancléře Ramka vystřídal opět msg. Seipel, který stál před úkolem, zajistit občanskému táboru vítězství ve volbách. Rok 1927 je pak považován za zlomový mezník ve vývoji První rakouské republiky. V parlamentních volbách 24. dubna 1927 postavil Ignaz Seipel proti Sociálně demokratické dělnické straně volební blok složený z křesťanských sociálů a velkoněmců. Křesťanskosociální strana ztratila ve prospěch ostatních stran 9 mandátů, což představovalo citelnou ztrátu.³² Msg. Seipelovi se podařilo získat stranu *Landbund* pro vládní koalici a zajistit tak nadpoloviční většinu vládních stran v Národní radě.

Politický boj byl také bojem o ústavu z roku 1920. Ústavní otázky byly v Rakousku ukázkou provázanosti ideologie a praktické politiky. Republikánská ústava byla vedle sociálního zákonodárství jedním z největších „výkonů“ účelové koalice obou důležitých proudů na rakouské politické scéně. Byl to ale jako řada jiných rozhodnutí vratký kompromis mezi postoji socialistického a občanského tábora. V průběhu 20. let minulého století vyvíjeli také vůdcové *Heimwehru* silný tlak na změnu ústavy. Spolkový ústavní zákon prodělal dílčí změny už v roce 1925. Rozsáhlejší reforma se stala centrálním tématem rakouské vnitropolitické scény v roce 1929 za vlády kancléře Johannese Schobera. Pro změnu ústavy bylo třeba získat souhlas dvoutřetinové většiny sněmovny. Vláda věděla, že bez poslanců sociální demokracie její návrh neprojde. Podle toho vypadal i konečný výsledek. Ani v nejmenším nenaplnil například představy vůdců tehdy ještě zcela mimoparlamentního *Heimwehru*. Ústavní reformu vyjednal Johannes Schober přímo s předákem sociálních demokratů a Robertem Dannebergem. Sociálním demokratům se obratným taktizováním podařilo základní ústavněprávní požadavky vlády redukovat a dospět ke kompromisnímu řešení. Dokázali prosadit i svůj odlišný názor na postavení Vídně. Zatímco v roce 1920 se sociální demokracie zasazovala za centralistický model státu, při ústavních vyjednáváních v roce 1929 se snažila o zachování federativního uspořádání Rakouska. Hlavní město tedy zůstalo i nadále jako „*das rote Wien*“ oporou dělníků organizovaných v řadách rakouských socialistů. Další skutečněné úpravy se týkaly nejvyšších státních orgánů. Od roku 1929 neměla být vláda nadále volena poslanci Národní rady, ale jmenována prezidentem.³³ Parlamentu ústava vyhrazovala právo jmenování vlády potvrdit, či zamítnout. Podstatné změny se dotkly pravomocí prezidenta, který se stal vrchním velitelem armády, byl nově volen přímo a získal právo vládnout prostřednictvím nouzových nařízení.

Ve srovnání s původním vládním návrhem ústavní reformy, který odrážel představy některých předáků křesťanskosociální strany, byly však plánované rozsáhlé působnosti hlavy státu značně zredukovány.³⁴ K pokusu občanských stran zvrátit poměr sil ústavní cestou poznamenal jeden z otců Spolkového ústavního zákona z roku 1920 Hans Kelsen: „*Smyslem současné ústavní krize je z pohledu sociologa pokus uskupení občanských stran rozšířit své mocenské postavení, které získaly v exekutivě, na oblast legislativy. Proto se snaží parlamentní systém omezit nebo úplně odstranit.*”³⁵ Revize ústavy skutečně v důsledku usnadňovala situaci vlády v případě, že se by se rozhodla vládnout na základě zmocňovacích zákonů. Prezident mohl ze své ústavní pozice takové počínání legitimovat.³⁶

Autoritativní tendence v křesťanskosociální straně

Křesťanskosociální strana se na počátku 30. let minulého století pohybovala směrem od většinového parlamentarismu z roku 1919 k ideálu stavovského uspořádání. Do vedoucích pozic ve straně se dostává mladá generace politiků jako Kurt von Schuschnigg, Otto Ender, Engelbert Dollfuss a Richard Schmitz.³⁷ Změny ve straně mohou dobře ilustrovat dva příklady, které zde přiblížím. V květnu 1930 nahradil Carl Vaugoin ve funkci předsedy strany nemocného Ignaze Seipela. Tato jednomyslná volba byla projevem postupného prosazování autoritativních tendencí v křesťanskosociální straně a posilování protisocialistického kursu.³⁸ Carl Vaugoin vytvořil roku 1930 vládu, která navázala krátkodobou spolupráci s politickou organizací hnutí *Heimwehr* – s tzv. *Heimatblockem*. Aby si předseda křesťanskosociální strany zajistil podporu *Heimwehru* v nadcházejících volbách, vyzval vůdce hnutí, aby vstoupili do vlády. Kníže Ernst Rüdiger Starhemberg se stal ministrem vnitra a další reprezentant *Heimwehru*, Franz Hueber, převzal post ministra spravedlnosti. Přestože byl kancléř Vaugoin pravicový autoritativní křesťanskosociální politik, ctil právní stát. Nebyl ochoten nastoupit cestu k protiústavním krokům, kam směřoval *Heimwehr*; a od dalšího angažmá *Heimwehru* v exekutivě upustil.

Ve volbách do Národní rady 9. listopadu 1930 získala křesťanskosociální strana pouze 66 křesel ve sněmovně oproti 72 mandátům, které obdržela sociální demokracie. Volební neúspěchy se strana snažila eliminovat upevňováním svého postavení v exekutivě. Negativní postoje vůči parlamentu nacházely živnou půdu zejména u mladších členů křesťanskosociální strany.³⁹ Protisocialistické tendence se zřetelně projevíly ve formě protestu proti plánované snaze kancléře Ignaze Seipela „odlehčit” vládě občanské koalice tím, že by opoziční sociálně demokratická strana byla přizvána ke spolupráci. Podle historika Antona Staudingera bývá tento plán v odborné

literatuře nesprávně hodnocen jako „nabídka“ účasti v koaliční vládě.⁴⁰ Po abdikaci kabinetu Otto Endera způsobeném krachem banky *Österreichische Creditanstalt* však existovalo více variant řešení situace. Ignaz Seipel sledoval záměr vytvořit vládu, ve které by byly zastoupeny všechny politické strany. Nešlo tedy jen o „koaliční nabídku“ v pravém smyslu slova. V pozadí kalkulací stála podle Staudingerovy interpretace snaha učinit sociální demokracii spoluodpovědnou za nepopulární ekonomická opatření vlády. Zajímavé ale je, že koalice se sociální demokracií byla částí vedení strany chápána jako rozkladný faktor, který by vedl k oslabení strany a dalším volebním ztrátám v případě, když by strana v měšťanských vrstvách ztratila pověst hlavní politické síly a „hráze“ proti marxismu. V tomto smyslu vyznělo i rozhodnutí tyrolské zemské větve křesťanskosociální strany z podzimu 1931, že ze strany vystoupí, když bude vytvořena koalice se sociálními demokraty.⁴¹ Tendence v pravicových kruzích strany směřovala spíše ke snaze oprostít se od závislosti na sociální demokracii než s ní spolupracovat.

Pravicová orientace křesťanskodemokratické strany krystalizovala postupně již od počátku 20. let. minulého století. Byla poznamenána silně konzervativním duchem Ignaze Seipela, který se v politickém myšlení strany prosazoval zejména po dělnických demonstracích ve Vídni z července 1927. Engelbert Dollfuß byl považován za Seipelova přímého nástupce a pokračovatele nastoleného politického kurzu strany.⁴² Autoritativní tendence byly dokladem kontinuity v procesu výměny politické reprezentace na pravicovém politickém spektru Rakouska.

Rok 1932 – ve znamení krize

Rok 1931 byl pro Rakousko ve znamení zhoršení hospodářské krize. 12. května 1931 psal zahraniční tisk o problémech největšího rakouského bankovního domu. *Österreichische Creditanstalt*, jejímž největším akcionářem a prezidentem správní rady byl Louis Nathaniel Rothschild, v květnu 1931 zkrachovala.⁴³ Rakouský stát převzal za tuto banku ručení, čímž vzrostlo zatížení státních financí o jednu miliardu šilinků. Záruka rakouského státu za krachující finanční podnik měla také zpomalit masové stahování zahraničního kapitálu ze země. Kancléř Karl Buresch v čele koalice vedené křesťanskosociální stranou zahájil 16. února 1932 jednání o zahraniční půjčce na sanaci rakouského hospodářství. Na jaře roku 1932 vystoupili velkoněmci z vládní koalice a přešli do opozice. Křesťanští sociálové měli v Národní radě pouze 66 poslanců. Vláda Karla Buresche se ocitla v krizi a 6. května musela abdikovat. Ve Velkoněmecké lidové straně na počátku 30. let 20. století rozhodovala uskupení, která odmítala setrvání v ko-

alici a nechtěla se podřídit politickým požadavkům Francie (podmínkou poskytnutí půjčky bylo prohlášení o zákazu anšlusu na dalších 20 let).⁴⁴ Velkoněmci byli sice ochotni spolupracovat na sanačních ekonomických opatřeních vlády, razantně však odmítali koalici ve vládě, která se opětovně vzdala možnosti anšlusu. V červenci 1932 Rakousko – již za vlády nového kancléře Engelberta Dollfusse – podepsalo protokol o půjčce z Lausanne.⁴⁵

Dalším zásadním krokem bylo jmenování Viktora Kienböcka v únoru 1932 do čela Rakouské národní banky. Byl zastáncem restriktivní monetární politiky a snažil se čelit inflačním tlakům posílením rakouské měny. Nová hospodářská opatření Národní banky vedla ke zostření tlaku na odbory a dělnické organizace, ale našla podporu u zahraničních věřitelů Rakouska (dohled nad státními financemi Rakouska kvůli půjčce z Lausanne od Společnosti národů).⁴⁶ Důsledkem takové měnové politiky realizované za hospodářské krize byl pokles vývozu a značný nárůst nezaměstnanosti.⁴⁷ Ve vládních plánech figuroval koncept úsporných opatření a redukce záchranné sociální sítě v době masově narůstající nezaměstnanosti. Je pochopitelné, že pro tento záměr nebylo možné získat širokou podporu obyvatelstva cestou demokratických voleb. V rámci rakouské parlamentní demokracie se radikální způsob sanace hospodářství dal jen velmi obtížně prosadit. Z pohledu vlády, představitelů průmyslu i bankovního sektoru byla žádoucí změna systému. Autoritativní systém by usnadnil provádění reformních opatření. Průmyslníci podporovali reformní plán vlády. Již na počátku roku 1932 oznámil Svaz průmyslu křesťanskosociálnímu kancléři Bureschovi svůj zájem na „režimu s rozšířenými pravomocemi“. Hlasy po „silné vládě odborníků“ zaznívaly například i z řad profesorů národohospodářství jako byl Friedrich von Wieser.⁴⁸ Krizová diktatura měla odstranit brzdy hospodářského ozdravení země, to znamená sociální demokracii a odbory.

Zemské volby 24. dubna 1932 přinesly nečekaným vstupem NSDAP na politickou scénu První rakouské republiky novou dimenzi. Brzy poté 10. května 1932 pověřil prezident Wilhelm Miklas sestavením nové vlády stávajícího ministra zemědělství Engelberta Dollfusse. Vzestup rakouského nacismu tedy provázal Dollfusovu vládu od jejího jmenování. Dollfuss chtěl zprvu využít svých kontaktů k sociálním demokratům a pokusit se o vytvoření velké koalice.⁴⁹ Sociální demokraté se však po volbách do zemských zastupitelstev a obecních volbách ve Štýrsku a Korutanech cítili být i přes vzestup NSDAP posílení a nadále požadovali okamžité vypsaní předčasných voleb. O termínu voleb se v plénu Národní rady hlasovalo 12. května 1932. Poslanec Robert Danneberg zdůvodnil sociálně demokratický návrh slovy: „*Volby 24. dubna ukázaly, že celé politické strany v tomto parlamentu nemají podporu obyvatelstva, a sice právě ty strany, se kterými*

*křesťanskosociální strana spolupracuje.*⁵⁰ Křesťanskosociální strana nebyla v roce 1932 tak silná, aby byla schopna vést v Národní radě zesílený boj proti sociální demokracii v době, kdy nacisté prorazili do jejího volebního potenciálu. Její předáci se obávali, že by se NSDAP dostala do Národní rady. Výsledkem by byla pravděpodobně rudo-černá koalice sociálních demokratů a křesťanských sociálů v čele se socialistickým kancléřem. Podle novějších výzkumů nebyly obavy křesťanských sociálů zcela opodstatněné. Ve Vídni sice utrpěli ztráty, ale v agrárních oblastech zůstával jejich volební potenciál stabilní.⁵¹

Je zásadní otázkou, zda bylo tehdy ještě možné z hlediska seipelovské praktické politiky zrevidovat stanoviska ve viditelně změněné situaci a vytvořit společnou frontu proti nacismu jednáním křesťanskosociálních předáků a E. Dollfusse o koalici se sociálními demokraty.⁵² Spojením „rudých“ a „černých“ by se na politické scéně Rakouska vytvořila široká fronta, která byla zajisté schopna nacismu čelit. Vedení křesťanskosociální strany však chtělo zachovat pravicovou koalici a tím zůstat u moci. Pak zbývala pouze jediná volba – získat místo velkoněmců do koalice náhradního partnera. Aby Dollfuss mohl koalici obnovit, spojil se s antiklerikálním rolnickým hnutím *Landbund*, které mělo ve sněmovně devět křesel. Třetím nezbytným členem koalice se stala politická strana *Heimablock* reprezentující od roku 1930 ve sněmovně *Heimwehr*. Bez jejích osmi poslanců by Dollfuss nemohl 20. května 1932 vládu sestavit.⁵³ Do vlády vstoupili tři umírnění přívrženci *Heimablocku*. Guido Jakoncig získal post ministra obchodu, Hermann Ach vnitro a Anton Rintelen se stal ministrem školství.⁵⁴ V parlamentu tím ale Dollfuss dosáhl přesto jen velmi těsné podpory 83 hlasů proti 82 hlasům sociálně demokratické a velkoněmecké opozice. Velmi slabá většina nezakládala stabilitu vlády v době krize. Následky této konstelace na sebe nedaly dlouho čekat a vedly ke konci demokracie v Rakousku v roce 1933 a *de facto* i ke konci křesťanskosociální strany. Strana byla rozpuštěna, aby se stala součástí Vlastenecké fronty (*Vaterländische Front*), neúspěšného pokusu o vytvoření masové politické základny nového „stavovského“ státu.

Závěrem

Proces vyhranění a stabilizace politických táborů v rakouské společnosti na konci 19. století byl obrazem vzniku moderních masových politických stran.⁵⁵ Mezi ně řadíme i křesťanskosociální stranu, která byla jednou ze základajících stran První republiky a „velké koalice“ v letech 1919-1920, ale také nositelkou politické změny po 4. březnu 1933 vedoucí k autoritativnímu „stavovskému státu“ Engelberta Dollfusse a Kurta von Schuschnigga. Ukončení demokratického vývoje v Ra-

kousku neproběhlo radikálním násilným převratem, jak si nastolení „nového pořádku“ představovalo hnutí *Heimwehr*, ale zdánlivě legální a postupnou cestou. Při suspendování parlamentu využila vláda formální mezery v jednacím řádu Národní rady. Následná exekutivní nařízení byla podložena sporným (leč platným) „Válečným hospodářským zmocňovacím zákonem“ z 1. světové války (*Kriegswirtschaftliches Ermächtigungsgesetz*). To vytvořilo zdání legálního výkonu moci vládou i bez demokratického mandátu. Zmocňovací zákon z 24. července 1917 dával vládě pravomoci k obnově hospodářského života, k nápravě hospodářských škod a k zajištění zásobování obyvatelstva po dobu trvající mimořádné situace v důsledku války.⁵⁶ Nikoho při hlasování v Říšské radě tehdy nenapadlo, že by tento zákon mohl být někdy použit proti parlamentu, nebo dokonce jako vládní nástroj v období konstituování autoritativního režimu.

Občanská válka v únoru 1934 byla vyvrchovením konfrontace mezi křesťanskými sociály (podporovanými *Heimwehrem*) a sociální demokracií. Znamenala katastrofu, ale zároveň se stala i poučením a mementem pro následující generace. Perioda konfrontace dvou velkých táborů na rakouské politické scéně zůstává ještě dnes v paměti jako bolestivá záležitost. 12. únor 1934 zanechal hluboké rány zvláště v historickém vědomí sociální demokracie.⁵⁷

Druhá republika, založená v roce 1945 na troskách nacismu, představuje antitezi k nešťastnému vývoji mezi válkami. Nově založená lidová strana (*Österreichische Volkspartei*, ÖVP) stavěla na rozdíl od křesťansko-sociální strany od počátku na schopnosti hlavních politických táborů vést dialog a demokraticky spolupracovat. Tento rys politiky podporovaný křesťanskými demokraty v Rakousku se stal základním stavebním kamenem poválečného dlouholetého konsenzu vlád „velké koalice“ (SPÖ a ÖVP) a zůstal zachován až do 21. století.

Literatura a poznámky:

- ¹ Wandruszka A., Österreichs politische Struktur. Die Entwicklung der Parteien und politischen Bewegungen, in: Geschichte Österreichs, Goldinger W., Benedikt H. (Hg.), Wien 1954, s. 293.
- ² K vývoji stranického systému Habsburské monarchie podrobně: Hloušek V., Konflikt versus konsenzus. Konfliktní linie, stranické systémy a politické strany v Rakousku 1860–2006, Brno 2008, s. 99nn.
- ³ Österreichische Parteiprogramme 1868–1966, Berchtold K. (Hg.), München 1967, s. 49.
- ⁴ K atmosféře Vídně na počátku 20. století Hamann Brigitte, Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators, München, Zürich 1998.

- ⁵ Österreichische Parteiprogramme 1868–1966, s. 57.
- ⁶ Maderthaner W., Die Sozialdemokratie, in: Handbuch des politischen Systems Österreichs. Erste Republik 1918–1938, Hanisch E., Staudinger A., Tálos E. (Hrsg.), Wien 1995, s. 186.
- ⁷ Österreichische Parteiprogramme 1868–1966, s. 259.
- ⁸ Österreichische Parteiprogramme 1868–1966, s. 371, 374.
- ⁹ Österreichische Parteiprogramme 1868–1966, s. 375.
- ¹⁰ Österreichische Parteiprogramme 1868–1966, s. 375.
- ¹¹ Hanisch E., Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert 1890–1990. Wien 1994, s. 292.
- ¹² Hanisch E., Die Ideologie des Politischen Katholizismus in Österreich 1918–1938, Wien 1977, s. 8.
- ¹³ Hanisch, Die Ideologie des Politischen Katholizismus, s. 2.
- ¹⁴ Pro srovnání, k politickému katolicismu na Slovensku blíž Štefančík R., Christlich–demokratische Parteien in der Slowakei, Trnava 2008, s. 41nn.
- ¹⁵ Staudinger A., Austrofaschistische „Österreich“-Ideologie, in: Austrofaschismus, Beiträge über Politik, Ökonomie und Kultur 1934–1938, Emmerich Tálos (Hg.), 4. erg. Aufl., Wien 1988, s. 292.
- ¹⁶ Staudinger A., Zu den Bemühungen katholischer Jungakademiker um eine ständisch–antiparlamentarische und deutsch–völkische Orientierung der Christlichsozialen Partei, in: Februar 1934 Ursachen Fakten Folgen. Beiträge zum wissenschaftlichen Symposium des Dr.–Karl–Renner–Institut vom 13. bis 15. Februar 1984, Fröschl . E, Zoitl H. (Hg.), Wien 1984, s. 224.
- ¹⁷ Texte zur katholischen Soziallehre. Die sozialen Rundschreiben der Päpste und andere kirchliche Dokumente, Bundesverband der Katholischen Arbeitnehmer–Bewegung Deutschlands (Hg.), 1982, s. 13.
- ¹⁸ Spann O., Der wahre Staat, Wien 1921; srovnej Václav Chyský, Spannismus, Střední Evropa, č.134/2010, s. 56–88.
- ¹⁹ Blíže k hnutí Heimwehr například Wiltschegg W., Die Heimwehr. Eine unwiderstehliche Volksbewegung? Wien 1985.
- ²⁰ Tzv. Akkommodationsthese, Hanisch E., Politischer Katholizismus, s. 2.
- ²¹ Tuto tezi částečně aplikoval historik Klemens von Klemperer v biografii Ignaze Seipela; Klemperer K. von, Ignaz Seipel. Staatsmann einer Krisenzeit, Graz, Wien, 1976, s. 102nn.; srovnej Hanisch E., Politischer Katholizismus s. 2.
- ²² Huemer P., Sektionschef Robert Hecht und die Zerstörung der Demokratie in Österreich. Eine historisch–politische Studie, München 1975, s. 199.

- ²³ Weinzierl E., Kirche und Politik, in: Österreich 1918–1938, Geschichte der Ersten Republik. Weinzierl Erika, Skalnik Kurt (Hg.), Graz, Wien, Köln 1983, s. 461.
- ²⁴ Hanisch E., Der lange Schatten des Staates., s. 294; srovnej s Weinzierl E., Kirche und Politik, s. 462nn.
- ²⁵ Seipel I., Der Kampf um die österreichische Verfassung, Wien, Leipzig 1930, s. 188.
- ²⁶ Seipel I., Der Kampf um die österreichische Verfassung, s. 188; Ignaz Seipel používal heslo „*die wahre Demokratie*“. Pod „opravdovou demokracií“ si kancléř nepředstavoval stranický systém, ale vládu občanů sdružených ve stavech nebo občanských korporacích.
- ²⁷ Wiener Zeitung z 4. dubna 1933; srovnej Huemer P., Sektionschef Rober Hecht, s. 200.
- ²⁸ Österreichische Parteiprogramme 1868–1966, s. 58.
- ²⁹ Maderthaner W., Die Sozialdemokratie, in: Handbuch des politischen Systems Österreichs, s. 182.
- ³⁰ Ve srovnání se sociální demokracií neměla Komunistická strana Rakouska (Komunistische Partei Österreichs, KPÖ) žádný politický význam.
- ³¹ Österreichische Parteiprogramme 1868–1966, s. 59.
- ³² Österreichische Parteiprogramme 1868–1966, s. 60.
- ³³ Leser N., Die Rolle der Sozialdemokratie bei der Verfassungsreform 1929, in: Die österreichische Verfassung von 1918 bis 1938. Protokoll des Symposiums in Wien am 19. Oktober 1977, Wien 1980, s. 73.
- ³⁴ K výsledkům reformy ústavy podrobně: Brauneder W., Lachmayer F., Österreichische Verfassungsgeschichte, 1992, s. 215n.
- ³⁵ Leser N., Die Rolle der Sozialdemokratie bei der Verfassungsreform 1929, s. 73.
- ³⁶ Kluge U., Der österreichische Ständestaat 1934–38, Entstehung und Scheitern, Wien 1984, s. 24.
- ³⁷ Shepherd G., Engelbert Dollfuß, Graz, Wien, Köln 1961, s. 116; Podle Ernsta Hanische se stal E. K. Winter jediným exponentem katolického prostředí, který otevřeně protestoval proti Dollfusovu politickému kursu. Katolík Winter ve svém listu *Wiener Politische Blätter* charakterizoval 16. dubna 1933, tedy uprostřed boje proti nacismu, nastupující generaci a její politický program následovně: „*Nová generace se orientovala na vojenské ideály vůdcovství, které se staly nosnou ideologií v Německu 30. ledna 1933. Je pošetilé potírat nacismus tím, že ho sami budeme provádět.*“

- ³⁸ Staudinger A., Zu den Bemühungen katholischer Jungakademiker um eine ständisch–antiparlamentarische und deutsch–völkische Orientierung der Christlichsozialen Partei, in: Februar 1934. Ursachen Fakten Folgen. Beiträge zum wissenschaftlichen Symposium des Dr.–Karl–Renner–Institut vom 13. bis 15. Februar 1984, Fröschl E., Zoitl H. (Hg.), Wien 1984, s. 222; shodně Staudinger A., Konzentrationsregierung, Bürgerblock oder präsidiales Minderheitsregime? Zum angeblichen Koalitionsangebot Ignaz Seipels an die Sozialdemokratie im Juni 1931, *Zeitgeschichte*, Heft 1, Jg. 12, 1984, s. 2.
- ³⁹ Ve straně však působil i demokraticky orientovaný názorový proud, ke kterému ve 20. letech minulého století patřili např. Wilhelm Miklas a zpočátku i zakladatel křesťanského dělnického hnutí Leopold Kunshak.
- ⁴⁰ Staudinger A., Konzentrationsregierung, s. 4nn.
- ⁴¹ Staudinger A., Katholische Jungakademiker, s. 222.
- ⁴² Shepherd G., Engelbert Dollfuss, s. 115.
- ⁴³ Weber F., Die Weltwirtschaftskrise und das Ende der Demokratie in Österreich, in: Der 4. März 1933. Vom Verfassungsbruch zur Diktatur, Fröschl E., Zoitl H. (Hg.), Beiträge zum wissenschaftlichen Symposium des Dr.–Karl–Renner–Instituts abgehalten am 28. Februar und 1. März 1984 in Wien, Wien 1984, s. 59.
- ⁴⁴ Srovnej Goldinger W., Binder D. A., Geschichte der Republik Österreich 1918–1938. München 1992, s. 197.
- ⁴⁵ Binder D. A., Dollfuß und Hitler. Über die Außenpolitik des autoritären Staates in den Jahren 1933–34, Graz 1979, s. 53.
- ⁴⁶ Weber–Felber Ulrike, Wege aus der Krise, Freie Gewerkschaften und Wirtschaftspolitik in der Ersten Republik. Wien–Zürich, 1990, s. 210.
- ⁴⁷ Kernbauer H., Weber F., Von der Inflation zur Depression. Österreichs Wirtschaft 1918–1934, in: Austrofaschismus, Beiträge über Politik, Ökonomie und Kultur 1934–1938, Tálos E. (Hg.), 4. erg. Aufl., Wien 1988, s. 20.
- ⁴⁸ Sandgruber R., Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart, Wien 1995, s. 395.
- ⁴⁹ Bauer kritizoval ve své stati *Der Aufstand der österreichischen Arbeiter* kancléře Dollfusse, že se při sestavování vlády nepokusil najít se sociálními demokraty kontakt a společnou koalici od počátku odmítal; Srovnej s názorem Wiltschegg W., Die *Heimwehr*, s. 67. Podle něj se Dollfuss snažil nevázat na *Heimwehr* a od počátku vyjednával se sociálními demokraty a velkoněmci.

- ⁵⁰ Schausberger F., Letzte Chance für die Demokratie, die Bildung der Regierung Dollfuss I im Mai 1932. Bruch der österreichischen Proporzdemokratie. Wien, Köln, Weimar, 1993, s. 88.
- ⁵¹ Hanisch E., Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert 1890–1990. Wien 1994, s. 303.
- ⁵² Podrobněji Schausberger F., Letzte Chance für die Demokratie, s. 128.
- ⁵³ Shepherd G., Engelbert Dollfuss, s. 119.
- ⁵⁴ Shepherd G., Engelbert Dollfuss, s. 120.
- ⁵⁵ Schorske C., Vídeň na přelomu století, Brno 2000, Kapitola III. Politika v novém tónu: Rakouské trio, s. 111–178.
- ⁵⁶ Huemer P., Sektionschef Robert Hecht, s. 139.
- ⁵⁷ Například řeč bývalého spolkového kancléře Viktora Klimy 12. února 1999 u příležitosti výročí událostí 12. února 1934.

PhDr. Dipl.–Pol. Martin Jeřábek, Ph. D., přednáší na Filozofické fakultě ZČU v Plzni a Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze v oborech politologie, mezinárodní vztahy a moderní dějiny.

Turci v Německu

Zhodnocení integrační politiky vůči Turkům padesát let od zahájení jejich organizované migrace

Lukáš Novotný

Úvod

Hospodářský zázrak z padesátých a počátku šedesátých let 20. století proměnil Spolkovou republiku Německo nejen hospodářsky, ale přinesl i četné společenské změny. S hospodářským rozmachem, který byl v bytostném zájmu západních mocností (především USA), na straně jedné, ale i s nekompromisním uzavřením vnitroněmecké hranice na straně druhé v důsledku vzniku dvou německých států symbolizujících studenou válku vyvstala akutní potřeba pracovních sil hned v několika oborech, a tak se západoněmecké úřady musely porozhlédnout v zahraničí. Spolková republika Německo se díky tomuto velmi specifickému fenoménu, který jinak nemá v Evropě obdobu, stala prakticky od svého vzniku přistěhovaleckou zemí.¹ Nárůst počtu cizinců, zejména právě pracovních migrantů, byl patrný prakticky až do konce studené války. Dozvuky pracovní migrace v podobě sestěhovávání rodin byly zaznamenány ještě dlouho po vyhlášení oficiálního stopstavu.

Jestliže tedy G. Sartori tvrdí, že po celá poslední dvě staletí Evropa jen vyvážela migranty a nedovážela imigranty, tak to zcela pravdou není: výjimku představuje právě Německo. Pravdu má pak naopak v tom, že Evropa – podotkněme že Evropa, neboť důvody k pracovní migraci v západním Německu byly jiné, sociodemografické - migranty potřebovala a potřebuje především proto, že zde narostl životní standard, západoevropští občané zbohatli a ani tamní chudí již po dlouhá desetiletí nejsou ochotni přijmout jakoukoli práci. Sartori k tomu napsal: „Jelikož je nezaměstnanost v Evropě už po nějaký čas dva- až čtyřikrát vyšší než ve Spojených státech, není tvzení, že je tu přítomnost *Gastarbeiters* nezbytná, objektivně pravdivé. Ve skutečnosti je jeho přítomnost nezbytná proto, že dávky v nezaměstnanosti umožňují Evropanům žít bez práce.“²

¹ Greiffenhausen, M. (1997): Politische Legitimität in Deutschland. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, s. 105-107. – Dodnes zde po zemích Beneluxu žije nejvíce cizinců.

² Sartori, G. (2005): Pluralismus, multikulturalismus a přistěhovanci. Esej o multietnické společnosti. Praha: Dokořán, s. 66-67.

Pracovní migranti Německo nabíralo od poloviny padesátých let a nejprve to byli Italové, „verbovaní“ zejména na manuální práce do velkých průmyslových západoněmeckých měst. S Itálií také byla uzavřena vůbec první mezistátní dohoda o přijímání těchto pracovníků v roce 1955. Tehdy se pro tyto přistěhovalce ustálil pojem „Gastarbeiter“ a jak z názvu vyplývá, zamýšlelo se, že tito lidé nezůstanou v zemi natrvalo, ale že se jednoho dne navrátí zpět do svých domovin. Proto pro ně nebyly státními ani jinými institucemi vytvářeny specifické integrační strategie a jejich „vžívání“ se do západoněmecké společnosti probíhalo spontánně a nekoordinovaně.

Jednou z těchto uváděných skupin jsou i Turci. Ostatně s Tureckem byla uzavřena další takováto dohoda, a to v roce 1961 (o rok dříve byla podepsána smlouva s Řeckem a Španělskem). Když v roce 1973 vyhlásila německá spolková vláda zastavení přijímání (*Anwerbestopp*), žilo v SRN již na čtyři milióny gastarbajtrů z různých zemí Evropy či geograficky blízkých regionů. A z nich jich asi třetina pocházela právě z Turecka (Turci tehdy byli druhou nejpočetnější skupinou právě po výše zmiňovaných Italech).³ Přinesli si sebou řadu kulturních specifíků, náboženských praktik, zálib a odlišných životních stylů, které tehdy často narážely na nepochopení či přímo odmítání z řad většinové společnosti. Vžitý pojem „hostující pracovník“ značí, že se skutečně očekával návrat těchto osob zpět do svých domovin. Spolková vláda ani relevantní německé úřady pro ně proto nevyvíjely žádné specifické integrační programy a nesledovaly ani to, jak a jestli je vnímá německá veřejnost a jak a jestli vrůstají do německé společnosti atd.

Jenže Turkům a i občanům z jiných zemí se statutem gastarbajtra se v Německu zalíbilo a i přes počáteční komplikovanou sociální situaci, emocionální odloučení od rodin, namáhavé manuální a špatně placené práce, nevyhovující bydlení a skromný životní standard zůstali v místě svého pracoviště v očekávání vylepšení své životní situace. Většině těchto osob se to splnilo a stejně tak byla naplněna očekávání německého hospodářského růstu. Co však přetrvalo a je pozorovatelné i dnes, jsou problémy způsobené tehdejší představou o tom, že tyto lidé mohou být „jen“ pracovní silou a nikoli spoluobčany. Dlouhou dobu byly naprosto zanedbávány problémy s integrační strategií, komunální infrastruktura i celková představa kolektivní „wir“-identity západoněmecké společnosti, a to proto, že společenské struktury v Německu nebyly připraveny na odlišnost, na soužití s cizinci

³ Herbert, U. (2001): Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge. Beck, München 2001.

a ani si nic takového nepřály.⁴ Jen věděli, že je to nutné kvůli absenci vlastních (zejména mužských) pracovních sil. To ostatně zatěžuje dodnes částečně sociální a interetnické klima v Německu.

Turkům v Německu, tedy jedné z největších etnických skupin v zemi, se bude věnovat tato studie. Podán bude přehled o historii pracovní migrace těchto osob včetně specifík jednotlivých fází, odlišnostech jejich kulturních vzorců, životním stylu a jejich postavení v SRN. Téma integrace této národnostní skupiny do německé společnosti je často diskutované a debatu v poslední době navíc zvěřily i události související s několika vraždami neonacistů z Zwickau, kdy mezi oběťmi byli i Turci.

Počátky migrace z Turecka

Proces získávání pracovníků ze zahraničí od poloviny padesátých let 20. století nastartoval migrační posuny, které v SRN vyvolaly značnou sociální dynamiku. Spolkovým vládám se dařilo po následující desetiletí usměrňovat či přímo řídit tyto společenské procesy jen ve velmi omezené míře. Obyvatelé SRN navíc příchod těchto gastarbajtrů přijímali spíše negativně. K žádné jiné skupině gastarbajtrů nevykazovali Němci tolik antipatií jako právě k Turkům.⁵ Podobné tendence přetrvaly i dodnes. Výzkum ALLBUS (*Allgemeine Bevölkerungsumfrage der Sozialwissenschaften*) z roku 2006 ukázal, že 20 procent Němců spatřuje výrazné kulturní rozdíly vůči Italům, další významné skupině dřívějších gastarbajtrů, v případě Turků to bylo 70 procent dotazovaných Němců.⁶ A platí to i opačně: tu-

⁴ Hunn, K. (2005): „Nächstes Jahr kehren wir zurück ...“. Die Geschichte der türkischen „Gastarbeiter“ in der Bundesrepublik. Göttingen: Wallstein.

⁵ Böltken, F. (2000): Soziale Distanz und räumliche Nähe. In Alba, R., Schmidt, P., Wasmer, M. (eds.): Deutsche und Ausländer: Freunde, Fremde oder Feinde? Wiesbaden, s. 147–194. - Steinbach, A. (2004): Soziale Distanz. Ethnische Grenzziehung und die Eingliederung von Zuwanderern in Deutschland. Wiesbaden: VS Verlag, s. 143. - Baier, D. et al. (2010): Kinder und Jugendliche in Deutschland. Zweiter Bericht zum gemeinsamen Forschungsprojekt des Bundesministeriums des Innern und des Kriminologischen Forschungsinstituts Niedersachsen. Hannover: Bundesministerium des Innern und des Kriminologischen Forschungsinstituts Niedersachsen, 2010, s. 66.

⁶ Bloum, M., Wasmer, M. (2008): Einstellungen und Kontakte zu Ausländern. In Statistisches Bundesamt/Bundeszentrale für politische Bildung (eds.): Datenreport 2008. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung 2008, s. 210

rečtí obyvatelé Německa uvádějí vůbec nejčastěji ze všech v Německu žijících skupin obyvatelstva, že zažívají každodenní diskriminaci a nenávisť ze strany majority.⁷ Ostatně aktuální debata ohledně německého pravického extremismu a útocích jejích příslušníků vůči cizincům a i Turkům přispívají k nervozitě mezi Turky a jejich organizacemi.

Turci se usídlovali v SRN především od roku 1961, kdy došlo k podepsání dohody o získávání pracovníků do Německa. Takovéto smlouvy, uzavřené i s jinými zeměmi, byly sepsány z iniciativy daných zemí a nikoli SRN, a to s cílem řešit vlastní ekonomické problémy a vysokou nezaměstnanost. V případě smlouvy s Tureckem byl tlak Ankary velký s argumentací, že země je s Německem společně v NATO a že usiluje o podání přihlášky do Evropských společenství. SRN na podpis smluvního aktu nakonec přistoupila, ovšem předtím poukazovala zejména na velké kulturní a náboženské problémy mezi oběma zeměmi. Nakonec však k podpisu došlo, a to i na základě velkého úsilí vyvíjeného ze strany USA. Spojené státy totiž měly na stabilizaci Turecka velký zájem v důsledku prosazování svých zájmů v regionu Blízkého Východu.

V této první linii bezprostředně po uzavření smlouvy jich pracovně do SRN přesídlilo celkem 825 383, z toho 678 702 mužů a 146 681 žen.⁸ Všichni se hlásili k práci nejprve v kanceláři zřízené německým Ministerstvem práce a sociálních věcí v Istanbulu, přičemž museli splnit základní kvalifikační parametry, nesměli být starší než 40 let u mužů a 45 let u žen (horníci do 35 a nekvalifikované síly do max. 30 let). Následně byl kontrolován jejich zdravotní stav, byli přezkoušeni z odbornosti a alespoň základů německého jazyka a odesíláni do Německa. Vypravovány pro ně byly zvláštní vlaky z Istanbulu. Ty jezdily nejprve přes Řecko, což znamenalo 50 hodin cesty. Od sedmdesátých let vlaky jezdily přímějším spojením přes Bulharsko. Celkově se zde mezi lety 1961 a 1973 o práci ucházelo 2,6 milionů Turků.⁹ Bývalý kancléř Helmut Schmidt vzpomíná na dobu najímání tureckých pracovníků, k níž došlo především za vlády kancléře Ludwiga Erharda, takto: „V podstatě mu (Erhardovi, pozn. LN) šlo o to, aby skrze

⁷ Böltken, F. (2000), s. 173.

⁸ Beauftragte der Bundesregierung für Ausländerfragen (2002): *Zur Integration der Türken in Deutschland: Allgemeine Behauptungen und Ergebnisse von Studien*. Berlin: Botschaft der Republik Türkei in Berlin. - Der Spiegel z 11. března 2007.

⁹ Eryilmaz, A. (1998): „Wie geht man als Arbeiter nach Deutschland?“ In Eryilmaz, A., Jamin, M. (eds.): *Fremde Heimat: Eine Geschichte der Einwanderung*; Essen: Klartext, DOMiT.

najímání zahraničních pracovníků držel mzdovou hladinu na nejnižší možné úrovni. Mně by naproti tomu šlo především o co největší navýšení německých mezd.¹⁰

Turečtí pracovníci se usadili hned v několika západoněmeckých městech a vytvořili zde specifickou etnickou infrastrukturu, čímž se stali „nejvýraznější“ skupinou v dosud jinak etnicky homogenních městech. Jejich koncentrace v určitých čtvrtích těchto velkoměst, jejich vizuální či náboženské odlišnosti nebo specifika turecko-kurdského konfliktu byly také častými tématy médií, která napomáhala spoludefinovat (převážně negativní) názory majoritní společnosti vůči Turkům. Ještě na počátku šedesátých let 20. století byli gastarbajtři spojováni především s hospodářským rozvojem Německa. Tehdy se pro ně – bez ohledu na to, odkud pocházeli – vžilo označení *Südländer* tedy „Jižané“, kteří se dali na „stěhování národů do Německa za účelem narvat si kapsy“.¹¹ Teprve během druhé poloviny šedesátých let byla objevena specifická kategorie původu a každé z těchto skupin byly v médiích připsány určité vlastnosti. V případě Turků se bylo možné dočíst o tom, že byli disciplinovaní, nenároční a pracovití, pocházeli z nevyspělých regionů, ale působili nezkaženě.¹² Jejich představy poté, co se nechali naverbovat na práci v Německu však byly často stejně nereálné jako jejich představa o Německu.¹³ Naprostá většina z nich měla jen nízké vzdělání a žila v představě, že je nutné brát jakoukoli práci bez ohledu na pracovní podmínky, díky níž si vydělá alespoň nějaké peníze na financování vlastního živobytí a živobytí ostatních členů rodiny zůstavců v Turecku.

Hledání integrační strategie

O tom, jak bídná situace mezi tureckými pracovními přistěhovali panovala, svědčí to, že jich mezi lety 1968 a 1973 do Německa přicestovalo 73 procent z celkového počtu tureckých pracovníků a že byli nuceni se na-

¹⁰ Schmidt, H., di Lorenzo, G. (2009): „Auf eine Zigarette mit Helmut Schmidt“. Köln: Verlag Kiepenheuer & Witsch, S.132-134.

¹¹ Cil, H. (2003): Anfänge einer Epoche. Berlin: Schiller. - Der Spiegel, 7. 10. 1964.

¹² Schönwälder, K. (2001): Einwanderung und ethnische Pluralität. Politische Entscheidungen und öffentliche Debatten in Großbritannien und der Bundesrepublik von den 1950er bis zu den 1970er Jahren, Essen: Klartext, s. 101.

¹³ Pagenstecher, C. (1994): Ausländerpolitik und Immigrantidentität. Zur Geschichte der 'Gastarbeit' in der Bundesrepublik. Berlin 1994 (magisterská práce), <http://www.cord-pagenstecher.de/pagenstecher-1994-gastarbeit.htm>, s. 84.

stěhovat do takových ubytovacích prostor, které předtím odmítli gastarbajři z jiných zemí.¹⁴ Přistupovali na nesystémové odměny za svou práci, peníze dostávali zpravidla ty nejmenší možné a „na ruku“, bez příplatků za noční či víkendové směny a odměňování byli na základě odvedené práce.¹⁵ Od šedesátých let se uskutečnily také stávky tureckých pracovníků například proti špatným platovým nebo pracovním podmínkám.¹⁶ První výrazné demonstrace proběhly v roce 1962 v průmyslových podnicích v Duisburgu-Hambornu a Essenu, v továrně na výrobu traktorů Deere-Lanz v Mannheimu či v řadě firem v Osnabrücku nebo Paderbornu.

Asi největší stávka Turků pak se konala v srpnu 1973 ve Fordu v Kolíně nad Rýnem. Došlo k ní na základě toho, že firma okamžitě propustila 300 Turků, kteří se vrátili o něco později ze své čtyřtýdenní dovolené strávené v Turecku. V tamní pobočce známé automobilky bylo zaměstnáno na 12 000 tureckých pracovníků, což představovalo více než třetinu z celkového počtu zaměstnanců. „Jako všude byli i zde tito lidé nasazováni na zdraví nejvíce škodlivé činnosti za nejhorší možné odměny.“¹⁷ Takovéto protestní akce Turků byly v médiích znázorňovány zpravidla negativně, což přispívalo k utváření negativních postojů majoritní veřejnosti vůči Turkům. Je třeba si uvědomit, že zaměstnávání Turků, případně i jiných skupin gastarbajtrů, bylo zejména v šedesátých letech pro německé firmy velmi výhodné. Potýkali se totiž zpravidla s nedostatkem kvalifikovaných pracovníků a najímání Turků bylo bezproblémové proto, že náklady na získání odbornosti, doškolení atd. nesly turecké případně německé úřady a ne firmy samotné. Krom toho gastarbajři přicházeli v ideálním věku a zdravotním stavu a měli extrémně nízké nároky na mzdu a pracovní podmínky.¹⁸ Problémy nastaly te-

¹⁴ Hunn, K. (2005): „Nächstes Jahr kehren wir zurück ...“ Die Geschichte der türkischen „Gastarbeiter“ in der Bundesrepublik, Göttingen: Wallstein Verlag, s. 304.

¹⁵ Bundesanstalt für Arbeit (ed.) (1973): Repräsentativuntersuchung ,72 über die Beschäftigung ausländischer Arbeitnehmer im Bundesgebiet und ihre Familien- und Wohnverhältnisse, Nürnberg: Bundesanstalt für Arbeit, s. 36.

¹⁶ Birke, P. (2007): Wilde Streiks im Wirtschaftswunder. Frankfurt/M.-New York: Campus, s. 296.

¹⁷ Tamtéž, s. 299.

¹⁸ Herbert, U., Hunn, k. (2006): Beschäftigung, soziale Sicherung und soziale Integration von Ausländern. In Hockerts, G. (ed.): Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945. Svazek 4. Baden-Baden: Nomos, s. 790.

prve od konce šedesátých a počátku sedmdesátých let a souvisely s dopady jejich sídelní koncentrace na komunální infrastrukturu (trh s byty, školky, školy atd.). Tou dobou se také v médiích objevuje stále častěji topos „Türkenproblem“ a nalezneme zmínky o ghettech nebo slumech tureckých rodin.¹⁹

Mezi všemi skupinami gastarbajtrů představovali právě Turci skupinu těch, kdo s příchodem do SRN zaznamenali největší sociální vzestup. Jejich životní podmínky byly po přemístění do Německa sice velmi často katastrofální, ovšem ve srovnání se situací v Turecku ještě stále relativně dobré. A to samé platilo a platí i o sociálních podmínkách, zdravotní péči atd. Pak se nelze divit, že byli vůbec nejvíce motivováni k tomu, aby uvažovali o tom, že v Německu zůstanou.

Poté, co SRN v roce 1973 vyhlásila stopstav přijímání nových pracovníků, dochází k druhé vlně stěhování Turků do Německa v důsledku sestěhovávání odloučených rodin.²⁰ Tyto procesy byly ostatně pozorovatelné již od počátku sedmdesátých let a v německé veřejnosti, konfrontované s tím, že Turci zde chtějí evidentně zůstat, vyvolávaly značné napětí a přispívaly k další eskalaci etnické situace. Vyhlášení zastavení přijímání pracovníků tak bylo vedle objektivních hospodářských důvodů, hospodářské krize (ropné krize), či pozitivního demografického vývoje, kdy se ekonomicky aktivními staly první silné poválečné ročníky, i reakcí politiků na tyto stavy veřejnosti.

Ovšem uzavírání sňatků a slučování rodin ani sebevětší vyhláška či zákon zamezit nesměly. A docházelo k nim v případě Turků výrazně častěji než u jiných skupin gastarbajtrů. Ve své podstatě to byl právě akt z roku 1973, který nastartoval vlnu sestěhovávání rodin. Zatímco podíl cizinců ze zemí Evropských společenství mezi lety 1974 a 1980 zůstal takřka stejný (21 procent), zvýšil se v případě Turků z 25 na 33 procent. V případě osob pod 15 let to byl nárůst dokonce z 31 (1974) na 46 procent (1980).²¹ Německá vláda se snažila tuto migrační vlnu brzdit například krácením sociálních dávek pro gastarbajtry nebo snižováním příplatků na děti, ale úspěšná

¹⁹ Schönwälder, K. (2001): *Einwanderung und ethnische Pluralität. Politische Entscheidungen und öffentliche Debatten in Großbritannien und der Bundesrepublik von den 1950er bis zu den 1970er Jahren*, Essen: Klartext.

²⁰ Knortz, H. (2008): *Diplomatische Tauschgeschäfte. „Gastarbeiter“ in der westdeutschen Diplomatie und Beschäftigungspolitik 1953-1973*. Köln: Böhlau Verlag.

²¹ Schober, L. (1981): *Zur Ausbildungs- und Arbeitsmarktsituation ausländischer Jugendlicher in der Bundesrepublik Deutschland*. In *Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung*, 14, 1, s. 13.

v tom nebyla (dávky totiž byly pro Turky přesto ještě dost vysoké a navíc se u nich projevovala enormní potřeba sloučit rodiny).²² Tehdejší kancléř Helmut Schmidt k tomu vzpomíná ve svých pamětech: „Zastavil jsem další přijímání cizinců, zcela potichu, protože jsem nechtěl provokovat další nenávisť vůči cizincům. [...] Nejprve jsme zrušili přijímání, potom jsme ulehčili podmínky pro návrat, takže jsme na konci mého vládního období (1982, pozn. LN) měli v zemi tolik cizinců jako na začátku. V dobách Helmuta Kohla se jejich počet ovšem zdvojnásobil.“²³

Dalším impulzem k navýšení migrace z Turecka byla politická situace v zemi od konce sedmdesátých let a počátku let osmdesátých. To přicházeli uprchlíci, často podporováni Turky již žijícími v Německu. Vojenský puč v Turecku 12. září 1980 pak byl podnětem pro další vlnu. Každá takováto etapa příchodu přistěhovalců se vyznačovala zcela odlišnými sociodemografickými parametry. Ta první byla ryze pracovní a orientovaná na dvacetiči třicetileté osoby, především muže a ukončena byla v roce 1974. V druhé se sestěhovaly rodiny, což souviselo také s příchodem starších osob. Třetí pak tvořili především intelektuálové a umělci, ale i představitelé středních tříd.²⁴ Ti všichni se cítili být ohroženi politickou nestabilitou v Turecku. Kvantita přistěhovalců z Turecka podmínila také proměnu kvality integrační politiky Spolkové republiky Německo.

Výstižně popsal situaci Wolfgang Bodenbender, tehdejší náměstek ministra práce a sociálních věcí: počet Turků, předpovídal, „se navýšil mezi lety 1979 a 1981 o celkových 280 000, tedy o 22 procent na 1,5 milionů. Kompletní přistěhovalectví dnes zajišťují Turci. S podílem třetiny ze všech zde žijících cizinců dominují Turci coby skupina, u níž jsou z různých důvodů extrémně vysoké integrační bariéry. Tato vývojová tendence ukazuje na neoddiskutovatelné integrační problémy, před nimiž stojí naše společnost.“²⁵ Poprvé to byl zemský soud ve spolkové zemi Šlesvicko-Holštýnsko v roce 1995, který přiznal Kurdům z tureckých oblastí, v nichž platilo válečné právo, nárok na azyl, čímž podpořil další vlnu migrace.

²² Hazar, N (1998): „Die Seiten der Saz in Deutschland“ In Eryilmaz, A. Jamin, M. (eds.): *Fremde Heimat: Eine Geschichte der Einwanderung*. Essen, Klartext, DOMiT.

²³ Schmidt, H., di Lorenzo, G. (2009): „Auf eine Zigarette mit Helmut Schmidt“. Köln: Verlag Kiepenheuer & Witsch, S.132-134.

²⁴ Goldberg, A., Halm, D., Şen, F. (2004): *Die deutschen Türken*. Münster: Lit.

²⁵ Bodenbender, W. (1982): *Die politischen und gesellschaftlichen Rahmenbedingungen der Ausländerpolitik*. In Ronneberger, F., Vogel, R. (eds.): *Gastarbeiterpolitik oder Immigrationspolitik*, München, s. 35.

Turci a německá společnost

Obava z toho, že by se celý proces přijímání tureckých pracovníků resp. jejich blízkých v dalších fázích po vyhlášení stopstavu mohl stát neudržitelným, byla všudypřítomná v politických debatách od sedmdesátých let. Výstižně to popsal tehdejší šéfredaktor časopisu Die Zeit Theo Sommer v úvodníku z 6. dubna 1973, který nesl název „Nigger, Kulis oder Mitbürger? Unser Sozialproblem Nr. 1: die Gastarbeiter“ (Nigger, Kulis nebo spoluobčan? Náš sociální problém č. 1: gastarbajtri“). V článku stojí mimojiné: „Jen v Turecku čeká 1,2 miliónů lidí na západoněmecké pracovní povolení. Proletáři všech zemí se sjednocují na půdě Spolkové republiky Německo. (...) Na druhé straně musíme ale uznat, že schopnost našeho přijímání není bezbřehá. Musíme proto omezit další proudy zahraničních pracovníků, musíme ho dostat pod kontrolu, pokud tedy nechceme přihlížet tomu, jak v našich městech nadále vznikají etnické kolonie a jak se tato místa proměňují stále více a více v ghetta; pokud nechceme přihlížet tomu, jak za zdmi těchto ghatt vyrůstá nový proletariát, na nějž nahlížíme s opovržením.“

Turci v Německu byli zejména od druhé poloviny šedesátých let oblíbeným tématem německých médií, a to i přesto, že tehdy ještě nepředstavovali nejpočetnější skupinu gastarbajtrů. Běžné byly titulky článků jako „Die Türken kommen, rette sich wer kann“ (Turci přicházejí, zachraň se, kdo můžeš)²⁶ a objevovala se témata jako cizí manýry, nezvyklé náboženské praktiky, orientální pozpěvování, cizí kuchyně atd. a vše bylo interpretováno tak, že tím na německém území vzniká nový, neznámá a nebezpečný svět.

Od sedmdesátých let se ve veřejném diskurzu objevuje stále intenzivněji debata o tom, co by se stalo, kdyby tito gastarbajtri neodešli. Ústředními tématy takovýchto debat byly podmínky, za nichž by se měli tito hostující pracovníci vracet (dokonce jim část německé veřejnosti podle výzkumů veřejného mínění odmítala přispět na cestu domů), pak i pravidla pro jejich fungování v německé společnosti a otázky jejich případného začlenění do společnosti. To vše se stává tématem předvolebních debat a kampaní a společnost se vůči tématu začíná stavět stále více a více citlivě. Německá politika se neúnavně oháněla nutností zachovat kulturní identitu přistěhovalců a zcela ignorovala sociální proměny, které se u těchto skupin objevovaly. Snížená ochota k návratu byla samozřejmě jednou z nejvýznamnějších takovýchto proměn. Politici si naopak i v této době zachovávali jakousi

²⁶ Der Spiegel z 30.7.1973. Nadpis byl v uvozovkách uveden jako citát, ale nikde v textu není samotná citace.

romantizující představu o tom, jak specifické identity a odlišné světy to v případě Němců na straně jedné a gastarbajtrů na straně druhé jsou a jak je jasné, že tito noví spoluobčané nebudou schopni přijmout zvyklosti SRN a odcestují jednoho dne nazpět.

Turci a politická činnost

Německá společnost nezůstala ušetřena ani politické a společenské polarizaci v Turecku, zejména nárůstu pravicových extremistů v zemi a v druhé polovině sedmdesátých let ani konfliktům mezi pravicovými a levicovými extremisty v Turecku, které se projevily i v Německu.²⁷ V pravidelných zprávách Spolkového úřadu na ochranu ústavnosti se objevovaly zmínky o tom, jak sice žije naprostá většina Turků v Německu konformně s ústavními zvyklosti SRN, ale také o tom, že se zde vyskytují skupiny členů či sympatizantů extremistických uskupení.²⁸ Počet členů tureckých extremistických organizací vzrostl z 6 400 v roce 1974 na 36 800 v roce 1978 a 58 000 v roce 1979. Tyto skupiny organizovaly také několik násilných činů, zejména požáry diplomatických zastoupení Turecka a podílely se celkově na nepokojích mezi tábory turecké extrémní pravice a levice, které se objevovaly zejména ve velkých městech jako Kolíně nad Rýnem nebo Essenu.

Pokud se zpočátku aktivity tureckých radikálů soustřeďovaly na levicový extremismus, narostla od konce sedmdesátých let činnost pravicových radikálů, k nimž můžeme přičíst také existenci islamistických organizací jako například „Nationale Heilspartei“, MSP. Konflikty eskalovaly na konci sedmdesátých let, jen mezi lety 1979 a 1980 byly zaznamenány čtyři oběti těchto činů a celkem 14 násilných aktů těchto tureckých extremistů, při nichž bylo těžce zraněno přes dvacet osob.²⁹ V první polovině osmdesátých let také

²⁷ Özcan, E. (1989): Türkische Immigrantenorganisationen in der Bundesrepublik Deutschland. Die Entwicklung politischer Organisationen und politischer Orientierung unter türkischen Migranten in der BRD und Berlin West. Berlin: Hitit Verlag. - Tezcan, L. (2000): Kulturelle Identität und Konflikt. In Heitmeyer, W., Anuit, R. (eds.), Bedrohte Stadtgesellschaft. Soziale Desintegrationsprozesse und ethnisch-kulturelle Konfliktkonstellationen. Weinheim-München: Juventa, s. 401-448. - Yurdakul, G. (2009): From Guest Workers into Muslims. The Transformation of Turkish Immigrant Associations in Germany. Newcastle upon Tyne: UK Cambridge.

²⁸ Za všechny zmínky lze uvést například tuto v Bundesministerium des Innern (BMI), Verfassungsschutz 1976, Bonn 1977, s. 142.

²⁹ Bundesministerium des Innern (BMI), Verfassungsschutz 1979, Bonn 1977, s. 131.

německé úřady přistoupily k zákazům některých uskupení tureckých extremistů, zejména levicových „Organisation Sol“ (DEV SOL) a „Revolutionäre Linke“, přičemž zejména druhá jmenovaná se vyznačovala silnou militantností.³⁰ Od zprávy o ochraně ústavnosti (Verfassungsschutzbericht) z roku 1984 se vůbec poprvé objevuje rubrika „Islámští extremisté“ (přetrvalo dodnes) a jsou zde monitorovány aktivity i tureckých extremistických uskupení včetně jejich evropeizačních vyústění jako „Islámská unie Evropa atd.“³¹

Od osmdesátých let se v Německu projevuje také „Arbeiterpartei Kurdistan“ (PKK), již se v roce 1989 podařilo zakázat, a od zmiňované zprávy z roku 1984 jsou pozorovány i činy tureckých Kurdů.³² Kurdové se nacházeli mezi tureckými gastarbajtry od samotného počátku pracovní migrace do Německa. Většina z nich objevila svou kurdskou identitu ovšem až poté, co se usídlila v Evropě.³³ V roce 1993 pak následoval i zákaz odnože PKK s názvem „Nationale Befreiungsfront Kurdistan“ (ERNK). I přes zákaz však PKK (i různé na ní napojené miniskupinky) existovala dál a její činy jako represe vůči těm, kdo kolaborovali s „nepřáteli“ (vedoucí až k vraždám), nucené členství v ozbrojeném boji, tlaky na dary na činnost PKK, útoky na turecké instituce, blokády dálnic, zranění policistů nebo napojení na organizovaný zločin, zejména na ten s drogami, to vše bylo v první polovině devadesátých let značně medializováno. V této „teroristické straně“, jak ji označil týdeník Der Spiegel v roce 1996, se odehrávají „scény archaické brutality“.³⁴

Z dnešních aktivních politických uskupení Turků žijících v Německu za zmínku stojí Bund der türkeistämmiger Sozialdemokraten e.V. (BunTeS e.V.), dále pak Föderation der Volksvereine Türkischer Sozialdemokraten, Anatolische Föderation, Föderation der Türkisch-Demokratischen Idealistenvereine in Deutschland a Islamisch Demokratische Union. Žádná z těchto skupin není v současnosti aktivně politicky činná a plní spíše roli diskusního fóra.

³⁰ Bundesministerium des Innern (BMI), Verfassungsschutz 1983, Bonn 1977, s. 175.

³¹ Bundesministerium des Innern (BMI), Verfassungsschutz 1985, Bonn 1977, s. 194.

³² Týká se to zejména oslav kurského nového roku „Newroz“, ale i dalších aktivit, které zpochybňovaly legitimitu SRN, útočily na její ústavnost a byla podezření, že dávají vzniknout teroristickým uskupením.

³³ Leggewie, C. (1996): How Turks Became Kurds, Not Germans. In: *Di-ssent*, 43, 2, s. 79–83.

³⁴ Der Spiegel 25.3.1996. - Luft, S. (2003): *Ausländerpolitik in Deutschland*. Gräfelfing 2003, s. 235.

Turci a „Deutschtürken“

SRN sice dodnes umožňuje svým Turkům (zvaným „Deutschtürken“) návrat do vlasti s poskytnutím nemalého finančního obnosu, ovšem to Turci fakticky vůbec nevyužívají a naopak dodnes do Německa přichází, třebaže již jen ve velmi malých skupinkách. Podle údajů Spolkového statistického úřadu žilo na konci roku 2006 v Německu celkem 6,75 miliónů cizinců (0,3 procent z celkového počtu obyvatel). Z nich tvořili Turci s 1,74 milióny nejpočetnější skupinu (dále 535 000 Italů, 362 000 Poláků, 317 000 Srbů, 304 000 Řeků a 228 000 Chorvatů).³⁵ Do tohoto počtu ovšem nejsou započítány osoby s dvojitým občanstvím a ani ti Turci, kteří již vlastní německé občanství. Podle informací německého ministerstva zahraničních věcí žilo k říjnu 2011 ve Spolkové republice Německo asi 2,5 miliónů občanů tureckého původu, z nichž zhruba polovina vlastní německé státní občanství.³⁶ Od roku 2000 se v SRN změnila legislativa v tom smyslu, že ti Turci, kteří nabyli německého státního občanství a následně chtějí znovuzískat také občanství turecké (problém tzv. dvojího občanství), automaticky ztrácejí občanství německé. Do dnešní doby takto bylo zbaveno německého občanství asi 48.000 Turků. Podle oficiálních statistik se počet Turků v Německu snižuje, to je ale dáno tím, že přejímají německé občanství. Ti se pak v hantýrce německých úřadů stali „Deutschtürken“. Z celkového počtu jich dosud převzalo německé státní občanství 32 procent.³⁷

Tabulka: Počet tureckých obyvatel v SRN (až do roku 1990 jen SRN)

1961	6.800 tureckých občanů
1971	652.000
1981	1.546.000
1991	1.780.000
1998	2.110.000
2001	1.998.534, z toho 746.651 (37,36 %) narozeno v SRN
2004	1.764.318
2010	1 629 480

Zdroj: statistiky³⁸

³⁵ <http://www.faz.net/aktuell/politik/inland/integrationsdebatte-merkel-bin-auch-die-bundeskanzlerin-der-deuschtuerken-1511427.html#F603AFF15A3548B08367A3ED2DB2733A>, dne 29.1. 2012

³⁶ http://www.auswaertiges-amt.de/DE/Aussenpolitik/Laender/Laenderinfos/Tuerkei/Bilateral_node.html#doc336370bodyText1, dne 7.7. 2012.

³⁷ <http://www.welt.de/politik/article3084338/Die-Tuerken-verweigern-sich-eisern-der-Integration.html>, dne 29.1. 2012.

³⁸ Beauftragte der Bundesregierung für Ausländerfragen (2002): Zur Inte-

Údaje o přesném počtu Turků v Německu, tedy osob tureckého původu ať už s občanstvím SRN či nikoli, se různí a varíují, někdy až mezi třemi a čtyřmi miliony. Symbolicky pak turecké spolky používají „deutschtürkisch“ vlajku tvořící německou trikoloru se znakem půlměsíce a hvězdy, čímž chtějí poukázat na jejich svázanost s oběma zeměmi. Vlajky se objevily například během fotbalového mistrovství světa 2006 v Německu, kdy proti sobě nastoupili Němci a Turkové.

Turci do Německa často přicházeli s nízkým vzděláním a je vidět, že i generace jejich dětí dnes nemá dostatečnou motivaci ke vzdělání. To je ostatně jeden z poznatků sociologie vzdělávání, že tato nízká ochota ke vzdělání mlže přetrvat i v generaci další.³⁹ 30 procent Turků či osob s tureckým původem nemá ukončenou povinnou školní docházku, jen 14 procent jich má maturitu, což Turky řadí jednoznačně na poslední místo mezi všemi cizinci v Německu. Adekvátně k tomu jsou také jen velmi slabě integrováni do německého pracovního trhu, což je vzhledem k tomu, že byli původně najímáni jako gastarbajtři, velký paradox. Každý třetí Turek je nezaměstnaný a co se nezaměstnanosti mladých do 25 tčce, je v případě Turků opět vůbec nejvyšší (srovnatelná jen s ruskými Němci). Také nezaměstnanost tureckých žen je nízká, a to i ve srovnání s ostatními skupinami cizinců v SRN. Lidé, kteří do SRN přišli jako migranti, mají výrazně vyšší předpoklad pro to, aby byli nezaměstnaní. Mezi těmi s migračním původem dosahuje 13 procent, v případě autochtonních Němců je to méně než 6 procent.⁴⁰ Přes 40 procent z těch Turků, kteří pracují, jich je zaměstnáno ve výrobní sféře. 30 procent jich pracuje ve službách. Obecně se pak německá politika musí vypořádávat s obecně extrémně nízkou ochotou Turků se integrovat do majoritní populace. Je to dáno tím, že velká část z nich je sestěhovaná do čtvrtí měst a žijí víceméně bez kontaktu s Němci, což je netlačí k integraci.

gration der Türken in Deutschland: Allgemeine Behauptungen und Ergebnisse von Studien. Berlin: Botschaft der Republik Türkei in Berlin.
- Migrationsbericht 2005 des Bundesamts für Migration und Flüchtlinge
Tabulka 54: Ausländische Wohnbevölkerung nach ausgewählten Staatsangehörigkeiten und Geschlecht am 31. Dezember 2004, Tabulka 55: Einbürgerungen nach vorheriger Staatsbürgerschaft von 1995 bis 2004.
– www.destatis.de - Ausländerzentralregister (AZR)

³⁹ Sarmat, P., Edele, A. (2011): Migration und soziale Ungleichheit. In Reinders, H. et al. (ed.), Empirische Bildungssoziologie. Wiesbaden: VS Verlag.

⁴⁰ Seebaß, K., Siebert, M. (2011): Migranten am Arbeitsmarkt in Deutschland. Berlin: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, Working Paper, s. 36.

A projevuje se to i v nízké znalosti německého jazyka. Podle PISA-studie (PISA 2003) se v roce 2003 narodili již dvě třetiny Turků v Německu a vyrostli zde. „Proto je zarážející, že méně než třetina těchto žáků a žáků používá v každodenní konverzaci němčinu a že skoro 20 procent uvádějí, že používají převážně turečtinu nebo kurdštinu.“⁴¹ Je tedy patrné, že dětem z tureckých rodin chybí předpoklady pro úspěšnou integraci do německé společnosti. A i naprostá většina sňatků v Německu narozených Turků, dle výzkumů až 93 procent, se uskutečňují mezi osobami stejného etnického původu, tedy mezi etnickými Turky. Důsledkem je pak utvoření „paralelní společnosti“ v celé řadě německých měst. Tento problém přestává být dnes únosný zejména proto, že koncentrace těchto sociálně slabých skupin vede k současnému eskalování etnických a sociálních problémů a že se upevňuje existence chudinských čtvrtí. Tyto etnické kolonie nejsou bohužel přestupní stanici k lepšímu světu, ale jakousi černou dírou, z níž nevede cesta zpět.

A jsme u dalšího významného důvodu neúspěchu jejich integrace. Jejich migrace totiž nebyla migrací individuální, ale řetězovou. Osoby, které přicházely, již zpravidla v Německu někoho znaly, sestěhovávaly se tedy k nim atd. To obecně vzato vedlo a dosud vede ke snížené ochotě na soužití s většinovou německou populací. Výsledkem je pak vytvoření „etnických kolonií“⁴² s ambivalentními znaky: na straně jedné nejsou příslušníci většinové populace příliš konfrontováni s těmito skupinami, což může mírnit etnická tření, na straně druhé se však takové skupiny až příliš segregují, což brání jejich interakci a celkovému vrůstání do německé veřejnosti.

Příčinou stávajících problémů je i celková migrační politika turecké vlády, která upřednostňovala pro práci v Německu osoby z především vesnických regionů, které byly postiženy přírodními katastrofami (a od nichž se očekával – pokud vůbec - návrat s lepším sociálním statutem). Obecně pak platí, že lidé z vesnických poměrů jsou více predisponováni k životu v sociálních sítích a rodinných uskupeních než přistěhovalci z městských regionů. Další případní migranti z rodinných kruhů zůstavší v Turecku pak očekávali, že se ti, kdo v zemi již žijí, o ně dokáží postarat a že později také přesunou do Německa (zprostředkování pobytových povolení, zaměstnání, ubytování atd.). Již v roce 1968 disponovali vlastním (většinou skromným) bydlením asi na dvě třetiny Turků. Většina z nich po příjezdu nocovala na různých ubytovnách pro gasterbajtry, které se stávaly kvůli koncentraci osob z různých států středisky etnických konfliktů. Byly si pak Turci poři-

⁴¹ <http://europenews.dk/de/node/1130>, dne 29.1. 2012.

⁴² Heckmann, F. (1992): *Ethnische Minderheiten. Volk und Nation*. Stuttgart: Enke, s. 97.

zovaly v nejchudších čtvrtích, ve starých domech, které svépomocí opravovali. Kolem nich se pak nejpozději od poloviny sedmdesátých let hromadily i skupiny dalších Turků a vznikaly tak ony „etnické kolonie“. Jejich vyšší koncentraci nalezneme dnes například i v okolí velkých továren jako například ve čtvrti Marxloh v Duisburgu nebo ve Wilhelmsburgu v Hamburгу. Zjednodušeně řečeno platí: „Čím horší a starší domy se v daném regionu nachází, tím větší je tam podíl Turků.“⁴³

A právě tyto skutečnosti se podepsali také na veřejném mínění vůči těmto skupinám. Němci dlouhodobě (přes 50 procent) odmítají například dvojí občanství, volební právo pro tyto osoby či jiná zvýhodnění. U Turků je to patrné nejvíce, více nežli například u Italů nebo Srbů.⁴⁴

Závěr: od gastarbajtrů k muslimům

Závěrem budiž konstatováno, že jsou to především tyto tři aspekty, které dnes ovlivňují integrační politiku SRN vůči Turkům a také postoje Turkům vůči Němcům: stereotypní vnímání, kulturní odstup a strach a nejistota.

Stereotypní vnímání

Pokud v osmdesátých letech německá veřejnost primárně negativně pohlížela na skupiny tureckých pravicových a levicových extremistů, dominovala od devadesátých let zejména negativní percepce náboženských uskupení. Viditelné to bylo v podobě výrazových prostředků a symbolů, které vstupovaly a dodnes vstupují do sociálního prostoru. „Skrze náboženské skupiny se objevují nároky na stavbu minaretů, vyskytují se požadavky na nošení šátků, a to vše symbolicky proměňuje sociální prostředí a ovlivňuje interpretační rámce německých starousedlíků.“⁴⁵

V setkání s těmito cizinci tak již od osmdesátých let dominuje odcizení a rezervovaný přístup. Ty jsou pozorovatelné i přes průběžnou proměnu

⁴³ Kleff, H.-G. (1985): Vom Bauern zum Industriearbeiter. Zur kollektiven Lebensgeschichte der Arbeitsmigranten aus der Türkei Mainz/Ingelheim: Werkmeister, s. 186.

⁴⁴ Wiegand, E. (1993): Einstellungen zu Fremden in Deutschland und Europa. In: Glatzer 1993, s. 45-70. - Greiffenhausen, M. (1997): Politische Legitimität in Deutschland. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, s. 107-108.

⁴⁵ Özcan, E. (1989): Türkische Immigrantorganisationen in der Bundesrepublik Deutschland. Die Entwicklung politischer Organisationen und politischer Orientierung unter türkischen Migranten in der BRD und Berlin West. Berlin: Hitit Verlag, s. 411.

v turecké pospolitosti vedoucí směrem k postupné otevřenosti vůči německé majoritní veřejnosti. Příčiny pro tato zviditelňování se islámu v Německu popisuje Clara Tiesler nadpisem „Krise, děti, válka veršů“.⁴⁶ Hospodářské krize (jako například ropná krize v roce 1973) donutily západoevropské vlády včetně té německé k zastavení verbování nových gastarbajtrů. Ti cizinci, pro které se vycestováním do zahraničí prakticky uzavřela možnost návratu, mimojiné způsobená další destabilizací jejich zemí (Turecka nebo třeba bývalé Jugoslávie), byli prostě podle Tieslerové nuceni zůstat tam, kde jsou, pokračovat zde a zajistit svou rodinu nejprve finančně a když už to nebylo možné v důsledku bezpečnostních hrozeb, tak i příchodem dalších členů rodiny. K tomu se přidaly i zahraničněpolitické události jako islámská revoluce v Iránu v roce 1979 nebo aféra „Rushdie“ ve Velké Británii, které je ještě více utvrdily v tom, že tam, kde se usadili, je jim nejlépe.

Kulturní odstup

Vůči tureckým gastarbajtrům vykazovala německá společnost vůbec největší kulturní odstup. Veřejná debata k otázkám integrace Turků trpí dodnes tím, že chybí porozumění pro stěžejní mechanismy integračních procesů – jako například kulturně i historicky podmíněný kolektivismus těchto osob, jejich extrémně vysokou sepnatost s rodinou, ale týká se to i sociálních podmínek daných míst, v nichž žijí, respektive do nichž byli vysláni – tamního pracovního trhu, trhu s byty atd. To vše – vcelku přirozeně a pochopitelně – naráží na nepochopení ze strany majoritní společnosti. Na druhou stranu se i zde projevují pozitivní příklady zapojení Turků do německé společnosti. Kromě několika hudebních či tanečních hvězd (prezentujících se například v pořadech jako Německo hledá superstar atd.), je to i volba Cema Özdemira jednoho z dvou předsedů strany „Die Grünen“, což turecké svazy kvitovaly a straně zelených to zajistilo jejich vyšší podporu.

Strach a nejistota

Nedávno byl v souvislosti se sérií vražd neonacistické skupiny ve Zwickau⁴⁷ (jehož obětmi byli i Turci) proveden výzkum institutu SEK-POL/Data4U mezi tureckými obyvateli Německa, v němž byly zkoumá-

⁴⁶ Tiesler, N.C. (2006): *Muslimen in Europa. Religion und Identitätspolitik unter veränderten gesellschaftlichen Verhältnissen*, Münster, Hamburg, Berlin, Wien, London: LIT, s. 82.

⁴⁷ Novotný, L. (2012): *Zakázat, či nezakázat? Německá diskuse o zrušení pravicové extremistické strany NPD*. In *Mezinárodní politika* 1, s. 26-28.

ny jejich obavy z dalších útoků neonacistů.⁴⁸ Z výzkumu plyne, že Turci ztratili v této otázce většinou důvěru v německý stát. Podle 55 procent z nich jsou dokonce pravicoví extrémisté v útocích na Turky německým státem chráněni či dokonce podporováni. Třetina je pak pevně přesvědčena o tom, že pro neonacisty ze saského Zwickau existovala nějaká speciální státní podpora. Jen 21 procent z nich pak vůbec nevěří v takovouto podporu. Hlavním argumentem zde byla zejména příliš dlouhá doba, kdy SRN a její horizontálně i vertikálně rozvětvená organizační struktura v boji proti extremismu tyto vraždy vyšetřovala. „Pro Turky znamená Německo především pořádek, organizaci a velmi dobře fungující bezpečnostní aparát. Proto nemohou mnozí z nich pochopit, že tyto vraždy mohly zůstat po deset let neobjasněny“, vysvětluje výsledky šetření Murat Erdogan, ředitel Centra pro migrační a politický výzkum univerzity Hacettepe. Na druhou stranu však budiž konstatováno také to, že 87 procent Turků žijících v Německu se o akcích neonacistů z Zwickau, jakož i o dalších událostech, dovídá z tureckých médií a nechte média německá. Tím je dán předpoklad pro možný obsahový posun těchto, ale i jiných zpráv.

Jak je vidět, není jednoduché určit, zda integrace 2,5 milionů Turků do Německa byla či nebyla úspěšná. Je otázka, zda vůbec při takto velkém počtu takovéto etnické, kulturně i nábožensky odlišné skupiny je to vůbec možné a myslitelné. Co je však každopádně jasné, je přemíra stereotypů a negativních předsudků, které mezi majoritní německou společností a tureckými spoluobčany vytvářejí velký mentální zátaras. A tak i zde platí osvědčený, ale těžce realizovatelný lék: i padesát let od podepsání vzájemné dohody SRN-Turecka o najímání tureckých pracovníků do Německa je třeba pracovat na odstraňování vzájemných stereotypů a zevšeobecnování. Obě skupiny se evidentně ještě dost neznají a jejich vzájemné pohledy jsou determinovány negativními předsudky. Jen schopnost diferencovaných postojů může zajistit zlepšení situace. Zřejmé je pak ale i to, že německý výzkum a stejně tak i německá společnost budou moci pochopit mentalitu a tím i životní styl Turků jen tehdy, přestanou-li paušalizovat a odsuzovat, ale seznámí-li se dostatečně se specifiky tureckých spoluobyvatel, jejich jednotlivých skupin a podskupin, a přestanou-li hovořit „jen“ o „Turcích“ jako etnické veličině, o níž a na níž nemají zájem.

⁴⁸ Die Welt z 16.1. 2012.

Literatura

- Baier, D. et al. (2010): Kinder und Jugendliche in Deutschland. Zweiter Bericht zum gemeinsamen Forschungsprojekt des Bundesministeriums des Innern und des Kriminologischen Forschungsinstituts Niedersachsen. Hannover: Bundesministerium des Innern und des Kriminologischen Forschungsinstituts Niedersachsen.
- Beauftragte der Bundesregierung für Ausländerfragen (2002): Zur Integration der Türken in Deutschland: Allgemeine Behauptungen und Ergebnisse von Studien. Berlin: Botschaft der Republik Türkei in Berlin.
- Birke, P. (2007): Wilde Streiks im Wirtschaftswunder. Frankfurt/M.-New York: Campus.
- Bodenbender, W. (1982): Die politischen und gesellschaftlichen Rahmenbedingungen der Ausländerpolitik. In Ronneberger, F., Vogel, R. (eds.): Gastarbeiterpolitik oder Immigrationspolitik, München.
- Bundesanstalt für Arbeit (ed.) (1973): Repräsentativuntersuchung ,72 über die Beschäftigung ausländischer Arbeitnehmer im Bundesgebiet und ihre Familien- und Wohnverhältnisse, Nürnberg: Bundesanstalt für Arbeit.
- Bloum, M., Wasmer, M. (2008): Einstellungen und Kontakte zu Ausländern. In Statistisches Bundesamt/Bundeszentrale für politische Bildung (eds.): Datenreport 2008. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Böltken, F. (2000): Soziale Distanz und räumliche Nähe. In Alba, R., Schmidt, P., Wasmer, M. (eds.): Deutsche und Ausländer: Freunde, Fremde oder Feinde? Wiesbaden, s. 147–194.
- Bundesministerium des Innern (BMI), Verfassungsschutz 1976, Bonn 1977.
- Bundesministerium des Innern (BMI), Verfassungsschutz 1979, Bonn 1980.
- Bundesministerium des Innern (BMI), Verfassungsschutz 1983, Bonn 1984.
- Bundesministerium des Innern (BMI), Verfassungsschutz 1985, Bonn 1986.
- Cil, H. (2003): Anfänge einer Epoche. Berlin: Schiller.
- Eryilmaz, A. (1998): „Wie geht man als Arbeiter nach Deutschland?“ In Eryilmaz, A., Jamin, M. (eds.): Fremde Heimat: Eine Geschichte der Einwanderung; Essen: Klartext, DOMiT.
- Greiffenhausen, M. (1997): Politische Legitimität in Deutschland. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Hazar, N (1998): „Die Seiten der Saz in Deutschland“ In Eryilmaz, A. Jamin, M. (eds.): Fremde Heimat: Eine Geschichte der Einwanderung. Essen, Klartext, DOMiT.
- Heckmann, F. (1992): Ethnische Minderheiten. Volk und Nation. Stuttgart: Enke.
- Herbert, U. (2001): Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge. Beck, München 2001.

- Herbert, U., Hunn, K. (2006): Beschäftigung, soziale Sicherung und soziale Integration von Ausländern. In Hockerts, G. (ed.): Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945. Svazek 4. Baden-Baden: Nomos.
- Hunn, K. (2005): „Nächstes Jahr kehren wir zurück ...“ Die Geschichte der türkischen „Gastarbeiter“ in der Bundesrepublik, Göttingen: Wallstein Verlag.
- Kleff, H.-G. (1985): Vom Bauern zum Industriearbeiter. Zur kollektiven Lebensgeschichte der Arbeitsmigranten aus der Türkei Mainz/Ingelheim: Werkmeister.
- Knortz, H. (2008): Diplomatische Tauschgeschäfte. „Gastarbeiter“ in der westdeutschen Diplomatie und Beschäftigungspolitik 1953-1973. Köln: Böhlau Verlag.
- Leggewie, C. (1996): How Turks Became Kurds, Not Germans. In: Dissent, 43, 2, s. 79–83.
- Luft, S. (2003): Ausländerpolitik in Deutschland. Mechanismen, Manipulation, Missbrauch. Gräffelfing: Resch.
- Novotný, L. (2012): Zakázat, či nezakázat? Německá diskuse o zrušení pracíové extremistické strany NPD. In Mezinárodní politika 1, s. 26-28.
- Özcan, E. (1989): Türkische Immigrantenorganisationen in der Bundesrepublik Deutschland. Die Entwicklung politischer Organisationen und politischer Orientierung unter türkischen Migranten in der BRD und Berlin West. Berlin: Hitit Verlag.
- Pagenstecher, C. (1994): Ausländerpolitik und Immigrantenidentität. Zur Geschichte der 'Gastarbeit' in der Bundesrepublik. Berlin 1994 (magisterská práce), <http://www.cord-pagenstecher.de/pagenstecher-1994-gastarbeit.htm>.
- Sarmat, P., Edele, A. (2011): Migration und soziale Ungleichheit. In Reinders, H. et al. (ed.), Empirische Bildungssoziologie. Wiesbaden: VS Verlag.
- Sartori, G. (2005): Pluralismus, multikulturalismus a přistěhovalci. Esej o multietnické společnosti. Praha: Dokořán.
- Schmidt, H., di Lorenzo, G. (2009): „Auf eine Zigarette mit Helmut Schmidt“. Köln: Verlag Kiepenheuer & Witsch.
- Schober, L. (1981): Zur Ausbildungs- und Arbeitsmarktsituation ausländischer Jugendlicher in der Bundesrepublik Deutschland. In Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung, 14, 1.
- Schönwälder, K. (2001): Einwanderung und ethnische Pluralität. Politische Entscheidungen und öffentliche Debatten in Großbritannien und der Bundesrepublik von den 1950er bis zu den 1970er Jahren, Essen: Klartext.

- Seebaß, K., Siegert, M. (2011): Migranten am Arbeitsmarkt in Deutschland. Berlin: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, Working Paper
- Steinbach, A. (2004): Soziale Distanz. Ethnische Grenzziehung und die Eingliederung von Zuwanderern in Deutschland. Wiesbaden: VS-Verlag.
- Tezcan, L. (2000): Kulturelle Identität und Konflikt. In Heitmeyer, W., Anuit, R. (eds.), Bedrohte Stadtgesellschaft. Soziale Desintegrationsprozesse und ethnisch-kulturelle Konfliktkonstellationen. Weinheim-München: Juventa, s. 401-448.
- Tiesler, N.C. (2006): Muslime in Europa. Religion und Identitätspolitik unter veränderten gesellschaftlichen Verhältnissen, Münster, Hamburg, Berlin, Wien, London: LIT.
- Wiegand, E. (1993): Einstellungen zu Fremden in Deutschland und Europa. In: Glatzer 1993, s. 45-70.
- Yurdakul, G. (2009): From Guest Workers into Muslims. The Transformation of Turkish Immigrant Associations in Germany. Newcastle upon Tyne: UK Cambridge.

Autor je politolog, přednáší na Katedře politologie a filosofie Filosofické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem a dalších akademických pracovištích

Pravda je akademikovým mečem, protivenství výzvou a příležitostí

I.část: Josef Kalvoda a historiografie českých soudobých dějin

Jan Cholínský

Motto: *Neznám nikoho, koho bych z dnešní generace našich vitálních historiků chtěl s Kalvodou srovnávat. Už neuvěřitelně dobrodružná jedinečnost jeho života se brání srovnání s kýmkoli. A snad ani netřeba srovnávat. Chtěl jsem jen říci: to je hlas jednoho spravedlivého, který nic nechce, leč říci pravdu. Sine ira et studio. Nic lepšího v této váhové kategorii už nikdy mít nebudeme.*

Univ. prof. DrSc. Karel Mácha, Mnichov

Josef Kalvoda (15. ledna 1923 – 8. března 1999) byl významným českým politikem, politologem a historikem, ale především duchovně zaměřeným člověkem a plně integrovanou osobností. Svůj soukromý, profesní i veřejný život bezvýhradně podřídil – nikoliv jen formální, ale hluboce niterně prožívané – křesťanské identitě odvozené od římskokatolického náboženského vyznání. Pro jeho osobité pojetí zbožnosti bylo charakteristické „celoživotní vyznání víry činem“, které zahrnovalo jak úsilí o sebepoznávání a tvrdou práci na sobě samém, tak i veřejnou a profesní aktivitu, v níž dokázal zúročit své nadání. Kalvodovu mimořádně úspěšnou akademickou kariéru ve Spojených státech amerických a jeho přístup k politologii a historiografii proto nelze oddělit od jeho zbožnosti a chápání křesťanské filozofie.

V soukromé korespondenci se Kalvoda často zabýval duchovní cestou člověka a její intelektuální reflexí. Následující řádky vystihují jeho východiska a postoje, o nichž psal v různých obměnách svým exilovým přátelům a souputníkům: *Díval jsem se často smrti do tváře.¹ Nemyslím, že je strašné umíratí – pro toho, kdo dovedl žít. Nejsme tak malicherní abychom se domnívali, že je to jen lidský život, který je vrcholem – dosažením všeho. V životě je tolik bolesti a zla. Je ještě jiný život do něhož smrt je branou. A ten, kdo nedovede všechno opustit nemůže všechno získat. V tom je podstata křesťanského učení o smrti a věčnosti. [...] Bůh je problémem. Výkládat a dokazovat jeho existenci je dle mého soudu nesmyslem. Ten kdo ho nezažil, nezná jej. Problém života a smrti je starým a stále aktuálním. Člověk, jehož se nikdy nedotkl onen svět vyšší, těžko chápe, že nějaký jiný posmrtný život existuje. Bývá to často láska která naučí člověka věřit v nesmrtelnost*

¹ V Norsku i ve Spojených státech amerických pracoval jako nemocniční ošetřovatel.

duše. *Láska je něco, co také kráčí přese všechny hranice, letí vesmírem a znovu se k člověku vrací. [...] Je třeba prosit Boha, aby nás zbavil iracionálních podvědomých a nevědomých strachů. Strach je naším největším nepřítelem. Je třeba jej přemoci zdravým rozumem (analysou, že není nic, čeho bychom se mohli bát) silou vůle a modlitbou.*

Už během druhé světové války organizoval Josef Kalvoda náboženský život mezi mladými lidmi a zapojil se i do protinacistického odboje. Po skončení války hájil jako politik lidové strany křesťanské sociální učení proti marxismu a ateistickému socialismu. Po únoru 1948 byl zatčen, ale po propuštění z vyšetřovací vazby se mu podařilo uprchnout do zahraničí, kde až do roku 1956 pokračoval v intenzivním protikomunistickém odboji jako exilový politik – předseda Českého křesťansko-demokratického hnutí v exilu. Po krvavém potlačení maďarského povstání sovětskou armádou za pasivního přihlížení Západu se stejně jako stovky dalších exulantů z komunismem ztrocených zemí rozhodl zaměřit na profesní kariéru a vybudovat si ve svobodném světě zázemí z hlediska dlouhodobé perspektivy. Na boj proti komunismu při tom nerezignoval, ale předsevzal si, že se stane akademikem, aby tak mohl, namísto neúčelného působení v nesmiřitelně rozštěpené exilové politice, ovlivňovat americké akademické a vládní prostředí.

Celý Kalvodův životní příběh jsem popsal v monografii *Poutník Josef Kalvoda*. Lidsky i profesně bohatý obsah a odkaz Kalvodova života a díla mě však přivedly k rozhodnutí přiblížit a vysvětlit důkladněji jeho základní dimenze – křesťan, politik, akademik – v samostatných textech. Dosud jsem publikoval řadu obsáhlých studií, v nichž jsem se zabýval výhradně či v rámci širšího pojetého námětu alespoň okrajově Kalvodovou politickou činností, zaměřenou na prosazování katolické sociální nauky a boj proti komunismu.² Tento text je prvním z další řady studií zaměřených na Kalvodu akademika – tedy na jeho historiografické a politologické dílo.

² Vojáci Kristovi, aréna volá! Sursum corda! Josef Kalvoda a protikomunistický odboj v zahraničí. *Paměť a dějiny*, 2010, č. 2. (online); Vlastislav Chalupa a Josef Kalvoda – Dva osudy a dva odboje. In: *Třetí odboj. Kapitoly z dějin protikomunistické rezistence v Československu v padesátých letech 20. století*, Plzeň 2010; Studená válka a mezníky v českém exilovém hnutí 1948–1989, *Distance*, 2010, č. 1. (online); Nesmiřitelný rozkol 1948–1956. Politický aktivismus v první etapě českého exilového hnutí. *Securitas Imperii*, 2010, č. 16 (online); dále „Český a slovenský protikomunistický odboj v zahraničí po únoru 1948. Sonda do vztahů Čechů a Slováků neuznávajících Radu svobodného Československa“ (vyjde ve sborníku slovenského Ústavu paměti národa) a „Causa Vladimír Pekelský a fenomén viny“ (vyjde v *Distanci*, 2012).

Akademická dráha

Josef Kalvoda byl už od svých dětských let přitahován politikou a historií. Nejprve se, v období od léta 1945 do podzimu 1956, stal aktivním politikem. Od následujícího roku 1957 až do své smrti v roce 1999 již pro něho byly prioritou politologie a historiografie. Už v roce 1953, tedy pět let po svém útěku do exilu a mnoha peripetiích v Německu, Norsku a Spojených státech amerických, zahájil v New Yorku při zaměstnání (pracoval tehdy jako frézař u strojírenské firmy) bakalářské studium oboru historie a politologie. Své vzdělání dokončil v roce 1960 na prestižní Kolumbijské univerzitě doktorátem z veřejného a ústavního práva. Kalvodova manželka, mi o mnoho let později o jeho studiu řekla: *Byl to úžasný výkon od člověka, který přišel do Spojených států těsně před třicítkou a anglicky uměl dost bídne* a zdůraznila také, že na své studium i živobytí si vždy vydělal prací svých rukou.

Josef Kalvoda působil jako pedagog na třech vysokých školách (Saint Joseph's College Hartford, University of San Diego, Louisiana State University New Orleans). Ač měl magisterský a doktorský diplom z politických věd, vyučoval nejen mezinárodní vztahy ve 20. století, ale také dějiny Ruska a Sovětského svazu, dějiny střední Evropy a zároveň se zabýval i dějinami Československa. Získal post vedoucího katedry, dosáhl nejvyšší vědecké hodnosti „professor“ – odpovídající našemu profesorskému titulu, stal se členem několika renomovaných akademických organizací. Pracoval pro americké federální ministerstvo školství, školil americké diplomaty odjíždějící do Československa a dokonce byl přizván do týmu poradců prezidenta Ronalda Reagana šéfem jeho týmu Richardem Allenem. Jako uznávaný znalec komunistické taktiky a strategie vystoupil v televizi i rozhlase, ale zejména publikoval své články a studie o mezinárodních vztazích ve studené válce a politických dějinách 20. století. Čtyři Kalvodovy analytické texty o komunistické strategii byly už koncem padesátých a začátkem šedesátých let přetištěny ve věstníku amerického Kongresu, další si později vyžádaly ministerstva zahraničí a obrany, nebo jiné vládní instituce např. Federální rada pro rozhlasové vysílání.

Historiografická summa

Když z publicistické summy Josefa Kalvody vydělíme práce o českých resp. československých dějinách, dospějeme k výsledku: dvě obsáhlé monografie, jedna sbírka sebraných do angličtiny přeložených dokumentů, osmnáct odborných studií v angličtině a více než stovka studií a populárně-naučných článků v češtině v exilových periodikách. Obsahem těchto textů jsou česko-slovenské politické a kulturní dějiny 20. století s preferencí témat zaměřených na analýzu příčin uchopení moci komunisty.

Josef Kalvoda vždy dbal na prezentování dějinných událostí s vědeckou erudicí a s maximální možnou objektivitou o čemž svědčí jeho práce s prameny a analýza faktů z různých hledisek. V monografiích *Genese Československa* a *Role Československa v sovětské strategii* vycházel z široké a rozmanité pramenné základny – samotný text má 462 a 305 stran, poznámkový aparát 84 a 74 stran a seznam zdrojů je uveden na 26 a 23 stranách. Část příslušných českých a slovenských monografií si dokázal opatřit, zbytek okopíroval a přečetl v knihovnách, dokumentární materiály studoval v amerických, britských a německých archivech. Důsledným výčtem a analýzou faktů však Kalvodovo pojetí historiografie nekončí, jeho podstatným znakem je zároveň výklad dějinných událostí z hlediska křesťanské etiky – tedy etická interpretativní historiografie.

Své pojetí historiografie vyjádřil citací sv. Pavla (Efes. 6, 10–17), kterou umístil jako motto do svých prvních dvou knih v češtině nazvaných *Z bojů o zítřek: Bratři! Oblect se v plnou zbroj Boží, abyste mohli čelit úkladům ďáblovým, neboť naše bojování není proti krvi a tělu, nýbrž proti knížectvím a mocnostem, proti světovládcům temnosti, proti duchům zlým v povětrí* atd. Pod citát sv. Pavla umístil Kalvoda ve svých bojích o zítřek své „erbovní“ zvolání: *Pravda je akademikovým mečem. Protivenství je výzvou a příležitostí! Sursum corda!* Důkladná znalost faktů byla Kalvodovi východiskem k posouzení jevů a událostí z hlediska objektivně platného mravního zákona a jeho nestranného vyznění v intencích rčení „Padni komu padni“. Tendence k relativizování politické, morální a metafyzické odpovědnosti člověka za jeho jednání vůči bližním – ať už se jedná o politika nebo řadového občana – Kalvoda kriticky připomínal biblickým úslovím „Což jsem strážcem bratra svého?“ a ironickými poukazy na „svatý zákon sobectví“.

Jako politolog byl Josef Kalvoda průběžně zaměřen především na aktuální komunistickou strategii ve studené válce mezi Západem a Východem. Jako historik zpracoval dva dlouhodobé projekty, jejichž výsledkem byly monografie *Czechoslovakia's Role in Soviet Strategy* (1978) a *Genesis of Czechoslovakia* (1986), které jsou v češtině k dispozici jako *Role Československa v sovětské strategii* (1999) a *Genese Československa* (1998), a další přidružené studie. První z těchto projektů, na který dostal grant od washingtonského Hooverova institutu, byl zaměřen na příčiny komunistického vítězství v Československu – zabýval se zejména československou exilovou politikou během druhé světové války a poválečným obdobím tzv. třetí republiky jako modelovou rozhodující fází komunistické revoluce. Druhý projekt, který bude v dalším textu zmíněn jen okrajově a bude mu později věnována samostatná studie, byl zaměřen na období 1914 až 1919 a vznik Československa.

Na otázky proč Československo ovládli komunisté a proč on sám společně s tisíci dalších Čechů a Slováků musí žít ve vyhnanství, formuloval Kalvoda jasné odpovědi. Podle jeho výzkumů měl hlavní vinu na zbolševizování Československa prezident Edvard Beneš svou zahraniční politickou činností během druhé světové války, kterou podporoval Stalinův plán na ovládnutí střední a jihovýchodní Evropy a dále podílem na nastolení režimu tzv. lidovědemokratické vlády Národní fronty v poválečném Československu. Spoluodpovědnost nesli podle Kalvody přívrženci Beneše v zahraničním odboji svým pasivním postojem k jeho autokratické a sovětofilské politice a participováním na poválečném rozdělení politické moci společně s komunisty, čímž nevědomky tj. z politického hlediska diletantsky podpořili komunistický plán dvoufázové revoluce (květen 1945–únor 1948). Při tom však Kalvoda také připomínal, že při hledání příčin zbolševizování Československa je možné jít ještě dále do minulosti a poukazoval na to, že začátkem roku 1919 se prezident Masaryk veřejně vyslovil proti účasti československé armády na Sibiři v boji proti bolševikům, a že v roce 1935 Československo uznalo Sovětský svaz *de iure* a uzavřelo s ním smlouvu.

Svá zjištění Kalvoda prezentoval pregnantně a bez kulatých slov jak ve svých monografiích, tak i v populárně-naučných textech. Proto měl v exilu – nehledě na své akademické renomé – vedle mnoha vděčných čtenářů i mnoho nesmiřitelných oponentů. Ti z různých pragmatických, ideologických či kultovních důvodů (přímý podíl na inkriminovaných událostech, bezmezná oddanost prezidentu Benešovi a Masarykovi, oddanost, oddanost sociálnímu reformátorství, vlastenectví zmutované do radikálního nacionalismu) odmítali přijmout Kalvodovy teze, ač je nedokázali vyvrátit. Z podobných důvodů, které ještě dále zmíním, a také z důvodů zakořenění jistých propagandisticky podmíněných stereotypů a účelových klišé, je Kalvoda paradoxně ještě dnes většinou obce českých historiků považován za kontroverzního autora.

Kalvodovo historiografické dílo komplexně odpovídá na všechny podstatné otázky týkající se českých politických dějin 20. století a tím i tzv. moderní české státnosti respektive identity. Mezi základní témata, o nichž je řeč, patří vedle vnitropolitických a mezinárodněpolitických příčin zbolševizování Československa také vznik tohoto státu v roce 1918 a český postoj k sebeurčení Slováků. V Kalvodových vývodech se sbíhají vědecky doložené souvislosti klíčových událostí a jejich důsledků s eticky podmíněným pohledem na jednání těch, kdo je spouštěli. V následující podkapitole se zaměřím na to, jak Kalvoda vysvětluje příčiny zbolševizování Československa, tj. téma spojené s exilovými i „polistopadovými“ – a stále nevyřešenými – spory o Edvarda Beneše, poválečnou vládu Národní fronty a „spoluvinu“ mezinárodní politiky.

Příčiny zboljšování Československa

Postupy a závěry historika Josefa Kalvody prezentované v textech přibližujících jeho ústřední historiografické téma lze poměrně přesně přiblížit citacemi o problematice uznání československé exilové vlády a rozhodování Edvarda Beneše během druhé světové války, o motivech vedoucích Beneše do náruče Stalina a komunistů, o legitimitě poválečné třetí republiky a o komunistickém plánu tzv. dvoufázové revoluce. S ohledem na rozsah této studie však samozřejmě nelze uvést Kalvodovu argumentaci v plném rozsahu, kompletně je shromážděna nejen v knize *Role Československa v sovětské strategii*, ale i dalších studiích na dané téma.³

Ve vůbec prvním z řady svých populárněnaučných článků na uvedené téma⁴ se Kalvoda zabýval uznáním československé provizorní vlády v Londýně v době druhé světové války. Píše v něm: *Ačkoliv informační služba československé provizorní vlády a její členové hlásali „domovu i světu“, že československá provizorní vláda měla mezinárodní uznání už od roku 1940, nebylo tomu tak. Ani po britském a americkém uznání v roce 1941 veřejnosti nebylo známo (s čestnými výjimkami), že uznání bylo podmíněné, tj. vztahovalo se pouze na dobu války, nezahrnovalo uznání předmnichovských hranic a uznání Benešovy teorie o jeho kontinuitě jakožto prezidenta ČSR.* Dále poukazuje na politicko-právní analýzy ministerstva zahraničí Spojených států amerických zpochybňující požadavky Benešovy londýnské vlády. Jednalo se o požadavky na uznání: 1) nelegálnosti Mnichovské dohody; 2) nelegálnosti prezidentství E. Háchy; 3) kontinuity v osobě Beneše mezi československou předmnichovskou vládou a československou provizorní vládou v Londýně. Z analýzy amerického ministerstva zahraničí, sepsané v únoru 1941 na základě názorů diplomata George Kennana, Kalvoda cituje: *V Československu je vláda v Londýně považována za projev osobní ctižádosti dr. Beneše vybudovat si znovu prestiž. Publicita, která je dávana dr. Benešovi a panu Janu Masarykovi, špatně působí na československý lid [...] Uznání provizorní vlády v Londýně vládou Spojených států by přivedlo do velkých nesnází pražskou vládu prezidenta Háchy, a Mr. Kennan doufal, že my projevíme jisté porozumění pro postavení Háchovy vlády. [...] Nakonec musí být vzata v úvahu skutečnost, že dr. Beneš a jeho skupina schválily po-*

³ Výčet Kalvodových textů zabývajících se touto problematikou je uveden v kapitole Na lži se budoucnost národa budovat nedá v knize *Poutník Josef Kalvoda. Život a dílo historika a ideologa protikomunistického odboje v exilu* (CHOLÍNSKÝ, Jan, Kladno 2002, s. 241).

⁴ Otázka uznání československé provizorní vlády, *České listy*, Mnichov, říjen 1967.

litiku sovětské vlády. Kdyby vláda Spojených států uznala Československou provisorní vládu, znamenalo by to schválení její politiky vůči Rusku a toto by zapříčinilo skutečné nesnáze vládě Spojených států v budoucnosti.

V návaznosti na tento názor analytiků amerického ministerstva zahraničí Kalvoda dále uvádí: *Není nutno zdůraznit, že podobné (omezující) důvody pro sovětskou vládu neplatily a že tato měla zcela jiné cíle, než vlády velmocí západních. Sovětský svaz uznal Beneše a tím si ho „koupil“, jak říká Faierabend ve svých pamětech. Toto uznání bylo činem čistě politickým: Stalin potřeboval Beneše, jako Beneš potřeboval Stalina. Beneš sloužil Stalinovi jako nevědomý nástroj v jeho stycích se západními Spojenci. Na papíře Stalin dal Benešovi vše, co žádal: bezpodmínečné uznání čs. suverenity reprezentované osobou čs. presidenta. Přišla však doba, kdy Benešovi bylo dáno na vědomí, že je to Sovětský svaz, kdo dělá zásadní rozhodnutí, a chce-li mít jeho podporu, musí podle toho postupovat. A tak Benešova sovětofilská politika skončila katastrofou pro národ, právě tak jako jeho předešlá frankofilská politika deset let předtím.* V dalších studiích uvádí Kalvoda mnohé podrobnosti a své teze konzistentně rozvíjí.

V roce 1975, ještě před vydáním *Czechoslovakia's Role in Soviet Strategy*, píše v souvislosti s Benešovým postavením v čele exilu a úlohou některých jeho přívrženců: *V každém případě Šrámkovo heslo „Pane presidente, my jsme si vás zvolili, ale nesesadili“, bylo velkou pomocí Benešovi, právě tak, jako podpora, které se mu dostalo od většiny československých diplomatů žijících v cizině, vojáků, průmyslníků a zpravodajců vedených plukovníkem Františkem Moravcem. Podobně jako Emanuel V. Voska a jeho společníci z „nejtajnější společnosti“ v době první světové války „zneškodnili“ denuncováním či jiným způsobem ty, kteří nechtěli přijmout Masaryka jako vůdce odboje, Moravec a jeho lidé poskytli neocenitelné služby Benešovi během druhé světové války. Nepochybně celá řada jednotlivců v Anglii a jinde Beneše jako vůdce odboje neuznala; avšak Beneš soustředil ve svých rukou finanční zdroje, tj. mohl své spolupracovníky platit, a byl uznán Anglii jako mluvčí odboje, ač ne jako hlava státu o jehož rozsahu a formě chtěla anglická vláda diskutovat až teprve na mírové konferenci po skončení války.*⁵

Dále věnuje v článku Kalvoda pozornost Benešově spolupráci s Poláky: *Ve smyslu prohlášení ze dne 11. listopadu 1940 vlády československá a polská učinily rozhodnutí, že hned po skončení války Polsko a Českoslo-*

⁵ Benešova politika během druhé světové války. *Národní politika*, Mníchov, leden-září 1975. In: *Z bojů o zítřek III. díl*, Kladno 1998, s. 113–114. Benešovi oddaný katolický kněz Msgr. Jan Šrámek byl Benešem jmenován předsedou československé exilové vlády.

vensko vytvoří „Konfederaci států oné části Evropy s níž jsou spojeny vitální zájmy oněch dvou států“ a vydaly společnou Polsko-Československou smlouvu 23. ledna 1942 obsahující celou řadu principů projektované konfederace.⁶ Podle Kalvody se ale Beneš ke spolupráci s Poláky uvolil jen proto, že je ještě před uznáním velmocemi potřeboval – Britové byli pro federativní uspořádání ve střední Evropě a Poláci ho uznali jako hlavu československého odboje. Když mu ale Stalin vzkázal, že je proti plánované československo-polské konfederaci, Beneš jednání s Poláky přerušil a později je dokonce začal denuncovat. Podrobnosti k této problematice Kalvoda uvádí ve studii nazvané *Československo-polská konfederace*, kde popisuje průběh jednání a uvádí text československo-polské dohody z ledna 1942. O konečné fázi československo-polské spolupráce píše: *V červenci 1942 sovětský velvyslanec u československé exilové vlády Alexander J. Bogomolov řekl československému ministru zahraničí Janu Masarykovi, že jeho vláda se staví proti československo-polské spolupráci. V srpnu pak Bogomolov proti této spolupráci oficiálně protestoval u prezidenta Beneše. Dne 8. prosince 1942 Beneš členy své vlády oficiálně informoval o sovětském zákazu navrhované konfederace. Oznamil, že je nutné myšlenku polsko-československé konfederace opustit, poněvadž Sovětský svaz se staví proti ní. Dodal, že Polákům navrhne alianci, jakmile se ujistí, že Sověti nemají námitek. Na začátku února 1943 oznámila sovětská vláda prostřednictvím Bogomolova svůj nesouhlas s aliancí navrhovanou Benešem. To byl pohřeb československo-polské spolupráce, která začala s tak velkými nadějemi a očekáváním. Od této chvíle hovořil Beneš pouze o trojstranném uspořádání – sovětsko-československo-polské smlouvě o spojenectví. Poláci na tuto myšlenku nereagovali a do popředí se brzy dostal zásadní rozpor mezi vůdci obou vlád. Zatímco Sikorski se pokoušel přesvědčit Brity a Američany o existenci sovětské hrozby, z Beneše se stal zarputilý obhájce spolupráce se Sovětským svazem. Polská myšlenka federace či konfederace tedy byla jednoznačně neslučitelná s Benešovou obhajobou trojstranného uspořádání, a polská vláda proto v oficiální nótě československé vládě z 20. března 1943 dospěla k jasnému závěru, že za krach plánované konfederace je odpovědné Československo. Konkrétními důvody bylo nepřijetí polského návrhu na uzavření dohody o konfederaci z 24. září 1942 z české strany, stažení nabídky na uzavření aliance ze strany české vlády a odmítnutí československých delegátů zúčastnit se jednání společných smíšených komisí. Po objevu masového hrobu v Katyni přerušil Sovětský svaz 26. dubna 1943 vztahy s polskou exilovou vládou. Dne 14. května pak československý ministr zahraničí Jan*

⁶

Tamtéž.

Masaryk zaslal polskému ministru zahraničí nótu, v níž jej informoval, že jednání mezi Československem a Polskem byla pozastavena. Na zveřejněné sdělení v tomto smyslu pak polská vláda reagovala prohlášením, které opakovalo potřebu integrace východní a střední Evropy a zpochybňovalo důvody Československa k pozastavení jednání.⁷

Za klíčovou událost pro následující vývoj považuje Kalvoda uzavření československo-sovětské smlouvy dne 12. prosince 1943, jejímž sjednáním a podpisem Beneš stvrdil svůj rozchod s Poláky, odmítl respektovat Brity a přimkl se k Sovětskému svazu. Píše: *Beneš se rozhodl jet do Moskvy a podepsat tam smlouvu proti vůli britské vlády a k zjevné nelibosti amerického State Departmentu. [...] Sověti si byli vědomi Benešova postavení, jeho touhy po moci a jeho hodnocení věci z čistě osobního hlediska. Během jednání o smlouvě se Sovětským svazem, dne 7. července 1943, Benešův vyslanec Zdeněk Fierlinger; řekl bez obalu A. Kornejčukovi, náměstkovi lidového komisaře zahraničních věcí Sovětského svazu: „Beneš chápe, že on sám by bez takovéto smlouvy nemohl odjet domů“. Fierlinger měl na mysli nikoliv Beneše jako soukromou osobu, ale jako mezinárodně uznávaného presidenta. [...] Zatímco britská vláda požádala Beneše, aby smlouvu se Sověty nezavíral a během své cesty do Moskvy udělal pouze společné prohlášení, sovětská vláda činila na něho nátlak, aby britským přáním nevhověl i za cenu úplné roztržky mezi ním a britskou vládou. [...] Benešovi bylo kategoricky řečeno, že podepíše smlouvu, jinak cesta musí být odložena anebo se vůbec neuskuteční. Beneš byl osobně velmi dotčen britskou opozicí vůči smlouvě se Sovětským svazem. [...] Dne 22. srpna 1943 řekl svému sekretáři, že britské vládní kruhy odkládají jeho cestu do Sovětského svazu z prestižních důvodů, aby se neopakoval Benešův úspěch ve Spojených státech. Nelíbí se jim, „že ho Roosevelt pověřil některými věcmi v Rusku... Není zdrávo, aby některý příslušník malého národa takto rostl“, řekl Beneš. „Ale já na to nezapomenu a oni dostanou také svoje“. Smutný byl přítomen rozhovorům Beneše s Rooseveltem, avšak americký prezident jen naznačoval, co by mohl Beneš v Moskvě říci. Nikdy neužil obratu „bylo by třeba, abyste hned jel do Moskvy a zařídil tam to a to“. Benešovo stanovisko vůči britské opozici je udělat smlouvu „z jakéhosi trucu“, zaznamenal Smutný; „když jste proti tomu, abychom s Ruskem udělali smlouvu, tak my vám ukážeme, že to uděláme“. [...] Ještě před svým odjezdem do Moskvy na konferenci tří ministrů zahraničních věcí velké trojky, která se konala v říjnu 1943, [britský ministr zahraničí] Eden řekl několika významným žurnalistům v Londýně, že*

⁷ Czechoslovakia-Polish Confederation (*Kosmas. Journal of Czechoslovak and Central European Studies*. Winter 1982, Vol. I., No. 2).

jednání československé vlády mu hodně ztížilo jeho pozici. Pokud bude československý případ trpce diskutován v Moskvě, on prohlásí, že nemá žádný zájem na Československu a na vedení Benešovy zahraniční politiky. Protože se československá Benešova vláda rozhodla jít vlastní cestou a proti přání a radám Velké Británie, tato velmoc je a Československo odepsala. Britským hlediskem nejspíše bylo, že neměl-li Beneš a jeho spolupracovníci dostatek prozíravosti a nechtěli vidět dlouhodobé následky svého činu v budoucnu, bylo to jejich věcí; a britská vláda se nechtěla a ani nemohla angažovat za zájmy jejich a Československa. Za rozhodnutí Benešovy vlády nesli následky především Češi a Slováci, a celá řada jiných národů.⁸

Dále se Kalvoda zabývá otázkou, zda si byl Beneš ještě před podepsáním smlouvy v prosinci 1943 vědom toho, co pro něho ve skutečnosti znamenala a vychází při tom ze záznamů prezidentova kancléře. Píše: *Dne 16. října 1943, když byl Beneš ve „velmi stísněné náladě“, řekl Smutnému, „že nemůže lidem říci pravdu, neboť si není jist, do jaké míry by to proti Sovětům použili. Ale postup Sovětů byl horší než anglický“. Pro zájímavost a jako doklad toho, že Beneš nebyl tak naivním, aby nevěděl o co Moskvě šlo, následuje podstatná část záznamu Smutného. [...] President: „Moc jsem o tom přemýšlel, šlo i o to, abych se dozvěděl, jaké jsou skutečné pohnutky Rusů. Oni mají svou přesnou politiku a tu jsem si musel zcela bezpečně zjistit. Dnes vím, že jim šlo o to, aby mě dostali a to je celá ta hanebnost. Za každou cenu mě chtěli přimět, abych smlouvu podepsal; počítali, že když to udělám, budu hotov u Angličanů a Američanů, budu muset dělat pak politiku jenom s nimi, budu odkázán jenom na ně, budou mě mít v ruce a dělat se mnou co oni budou chtít. Prostě zeslabit mou pozici a dostat mě úplně jako svůj nástroj. To je mizerné, takhle se mnou chtít hrát. Proto mě tlačili ke zdi, podepsat anebo do Moskvy nejezdit; mysleli, že mě přinutí, proto taky ten nátlak ze všech stran“.* Kalvoda dále vysvětluje: *Ve skutečnosti Benešův egocentrismus mu nedovolil vidět věci tak, jak byly: smlouva měla mít z hlediska Sovětů mnohem širší význam přesahující rámec jeho osoby a československého státu. To musí být dnes jasné každému, kdo se dovede dívat na věci z historické perspektivy. Ačkoliv Beneš věděl, že s ním Sovětský svaz hrál nepoctivou hru, přesto jel do Moskvy a podepsal to, co mu bylo dáno k podpisu. Návrh smlouvy předem dohodnutý mezi čes-*

⁸ Benešova politika během druhé světové války. *Národní politika*, Mnichov, leden-září 1975. In: *Z bojů o zítřek III. díl*, Kladno 1998, s. 113–114. Benešovi oddaný katolický kněz Msgr. Jan Šrámek byl Benešem jmenován předsedou československé exilové vlády.

koslovenskou londýnskou vládou a vládou sovětskou byl v Moskvě, prý na návrh českých komunistů, změněn Fierlingerem a Sověty a Beneš se tomu nevzepřel. Podle původního návrhu smlouva měla být uzavřena na dobu pěti let a měla být schválena po skončení války svobodně zvoleným československým parlamentem. Smlouva měla naznačit úmysl Benešovy vlády spolupracovat se Sovětským svazem v intencích smlouvy z roku 1935 i po válce, za předpokladu, že s tím bude poválečný parlament souhlasit. Neměla vázat Československo jednostranně na Moskvu. Smlouva, kterou Beneš v Moskvě podepsal, byla na dvacet let a vstoupila v platnost ihned po ratifikaci, kterou Beneš provedl sám hned v Moskvě. Beneš, který stále mluvil o demokracii a o tom, že lid doma si všechno rozhodne sám, udělal dalekosáhlé a zásadní rozhodnutí, aniž by se koho ptal na cokoliv. Neporadil se o tom ani se svou vládou v Londýně. [...] Moskva uznala Beneše za československého suveréna a on za to začlenil Československo do sovětské zájmové sféry. Věděl, že bude Moskvou uznáván v kapacitě diktátora jen tak dlouho, pokud to bude v jejím zájmu a pokud bude sloužit Stalinovým cílům. A proto jim sloužil. Na žádost Moskvy uznal polskou loutkovou tzv. lublinskou vládu v lednu 1945. Tím posílil pozici Sovětů na jaltské konferenci (žádná jiná vláda do té doby Lublinský výbor jako polskou vládu neuznala) a zradil londýnské Poláky, kteří mu podali pomocnou ruku v době, kdy o něho druzí nestáli. V březnu 1945 sám byl nucen přijet do Sovětského svazu na žádost československých komunistů v Moskvě a přijmout jejich podmín a vládním programy pro utvoření nové vlády, v níž měli klíčové posice komunisté. Tato vláda přijala za svůj Košický vládní program, formulovaný komunisty za spoluúčasti těch, kterým bylo dovoleno s nimi kolaborovat. Mimo jiné, tento program „vyzákoni“ politické strany, které reprezentovaly většinu voličů v předmnichovském Československu. Namísto podřízení se československé státní ústavě z roku 1920, Beneš ji zničil svými dekrety a vládním programem, dohodnutým v Moskvě a vyhlášeným v Košicích.⁹

V knize *Role Československa v sovětské strategii* Kalvoda podrobně popisuje, jak Benešovu zahraniční politiku během druhé světové války, tak i revoluční převzetí moci v Československu Národní frontou na sklonku války, klíčové události a jevy v tzv. třetí československé republice a komunistický převrat v únoru 1948. V kapitole *Národně demokratická a socialistická revoluce* připomíná situaci na sklonku druhé světové války v Praze. Uvádí zde mimo jiné: jak tzv. košická vláda (sestavená v Moskvě z představitelů londýnského exilového státního zřízení a komunistů) pobývající

⁹ Tamtéž.

na Slovensku protestovala u Spojenců proti snahám předsedy protektorátní vlády Richarda Bienerta o uzavření separátního míru s Německem; jak v Praze sídlící povstalecká Česká národní rada s dominantními komunisty zabránila Bienertovi vyhlásit rozhlasem konec Protektorátu, ještě před začátkem Pražského povstání; jak komunistický člen ČNR Josef Smrkovský zablokoval nabídku americké armády k osvobození Prahy ze 7. května 1945; jak na pomoc Pražskému povstání přijely na výzvu ČNR účinnou přes odpor komunistů na pomoc dvě divize Vlasovovy Ruské osvobozenecské armády; jak byla bezprostředně po příjezdu košické vlády do Prahy 10. května zavedena tisková cenzura.

O komunistické taktice na konci války, jejíž součástí bylo převzít moc společně s levicově orientovanou širší „košickou“ Národní frontou, Kalvoda píše: *Marxisté-leninisté triumfovali a své cíle nikterak neskryvali. Již 8. dubna 1945 v Košicích na schůzi státních úředníků, kteří byli členy komunistické strany, zdůraznil Gottwald, že vytvoření vlády Národní fronty znamená přerušení kontinuity s předmnichovskou republikou a že strana je nyní vedoucí silou ve státě. Gottwald rovněž objasnil povahu revolučního procesu, když si položil řečnickou otázku: „Znamená to, že už dnes je čas, kdy jako nejbližší cíl si stanovíme sovětskou republiku, socialistický stát? Ne! Bylo by naopak velkou strategickou chybou, kdyby strana měla takové bezprostřední perspektivy. Přes příznivou situaci nejsou nejbližším cílem sověty a socialisace, nýbrž skutečně důsledné provedení demokratické, národní revoluce, v jejímž proudu se nalézáme, a to až do konce, tak abychom si v dalším mohli otevřít cestu k novým cílům, pokud možno v široké frontě národní v čele národa“.* [...] „Národní a demokratická revoluce“ umožnila komunistické straně posílit a upevnit moc a zároveň posloužila věci mezinárodního komunismu. Kdyby KSČ uchopila moc v Československu okamžitě, mělo by to nepříznivé mezinárodní důsledky: Spojené státy by třeba nedemobilizovaly své ozbrojené síly tak rychle, jak to udělaly, a asi by také mnohem rychleji přijaly strategii studené války. Navíc Stalinův dopis Titovi z roku 1948 naznačuje, že Moskva doufala, že v západní Evropě, zejména ve Francii a Itálii, dojde k revolucím vyvolaným komunisty. KSČ byla navíc dosud slabá. V květnu 1945 měla zhruba jen 27 tisíc členů, což by sotva stačilo na to, aby mohla mít pod kontrolou klíčové páky politické moci a národního hospodářství. Strana musela tedy nejprve rozšířit svou členskou základnu, než se snažit okamžitě získat veškerou moc ve státě. Strana při uskutečňování svého programu také využívala Národní frontu, což byla její hlavní taktika.¹⁰

¹⁰ *Role Československa v sovětské strategii*, Nakladatelství DÍLO, Kladno 1999, s. 223.

Kalvodův názor na hlavní legislativní opory revolučně nastolené vlády Národní fronty je následující: *Košický vládní program doprovázely desítky prezidentských dekretů, které byly podobně jako program sám v příkrém rozporu s demokratickou ústavou Československé republiky z roku 1920 a které zcela podkopaly základy, na nichž základy, na nichž spočívala předválečná československá demokracie. Retribuční dekrety se zpětnou platností a ustanovení lidových soudů vytvořily ovzduší nejistoty a zlikvidovaly dříve dodržovaná občanská práva a svobody, vládu zákona. Tyto a jiné prezidentské dekrety umožnily nikoli potrestání skutečných zločinců – o to se mohly postarat řádné soudy –, nýbrž mimozákonné postupy a praktiky, jejichž prostřednictvím mohli komunisté „legálně“ postupovat proti skutečným, potencionálním a fiktivním politickým odpůrcům, a individua bez jakýchkoli skrupulí mohla ukojit svou touhu po pomstě, po obohacení a po osobním zadostiučinění z toho, že mohou ovládat druhé a dávat průchod své nenávisti. Ústavnost, tj. omezená vláda, vláda v souladu s ústavními principy a vláda zákona byly v Československu zlikvidovány již v roce 1945. Košický vládní program je v této době závazný pro všechny strany sdružené v Národní frontě, která slouží jako „základní taktika“ KSCČ a jako účinný nástroj politické moci. V tomto rámci umožňují spojenci KSCČ v Národní frontě zjednávat této straně vážnost a zvyšovat účinnost jejího působení, neboť většina veřejnosti ji tak přijímá jako „jednu“ z politických stran. Dočasní spojenci rovněž spolupracují s komunisty při realizaci programu „národní a demokratické revoluce“, a tak se kompromitují v očích mnoha svých bývalých stoupenců.¹¹*

V další kapitole knihy *Role Československa v sovětské strategii* nazvané Model pro revoluci Kalvoda obsáhle vysvětluje a dokládá princip komunistické teorie dvoufázové revoluce sloužící k převzetí moci ve státě, jeho uplatnění v Československu a také to, že československý model pokojného převzetí moci měl být uplatněn i v dalších evropských a mimoevropských státech. Dvoufázový komunistický plán revoluce vysvětluje pomocí rozboru textu člena sekretariátu ÚV KSCČ Jana Kozáka publikovaného v periodiku *Příspěvky k dějinám KSCČ* nazvaného Možnost revolučního využití parlamentu při přechodu k socialismu a úloha lidových mas: *Vítězství národní a demokratické revoluce* [v květnu 1945, pozn. aut.] znamenalo pro marxisty-leninisty přístup k moci. *Dělnická třída (vedená KSCČ) byla hlavní silou v košické vládě a v národních výborech – „nových orgánech státní moci vytvořených revolučními masami zdola“.* Program, který vypracovali a předložili komunisté, se stal programem vládním, a plnění tohoto progra-

¹¹ Tamtéž, s. 225.

mu „způsobilo v zemi dalekosáhlé politické, hospodářské, sociální a kulturní změny“. Mezi klíčové politické body tohoto programu patřilo rozbití základních článků „starého, buržoasního potlačovatelského státního aparátu a převzetí moci národními výbory, vytvoření nové, lidové bezpečnosti a armády, zákaz obnovy politických stran, které reprezentovaly zrádnou velkoburžoasii, důsledná demokratická očista všeho politického, hospodářského a kulturního života země, vyřešení poměru mezi českým a slovenským národem podle zásady ‚rovný s rovným‘, vysídlení německé menšiny apod.“¹² Kalvoda ke Kozákové článku dodává: *Ve stranickém dokumentu není zmínky o Benešovi, ačkoli bez něho nemohla být pod vedením strany zahájena národní a demokratická revoluce.*¹³

K okolnostem únorového převzetí moci komunisty se Kalvoda vyjádřil v článku z roku 1984. Připomíná zde Benešova jednání v Moskvě v roce 1943: *V prosinci 1943 udělal Beneš dohodu s vůdci československých komunistů, mezi nimiž byl i Gottwald a slíbil jim, že budou „nesilnějším elementem nového režimu“ v poválečném Československu a že on tento element bude „vždy držet“. Gottwaldovi řekl: „Budu jednat vždy otevřeně. Budete vždy vědět jaké mám názory. Chci aby jste i vy měli jako vládnoucí strana svobodu ve svém stanovisku. Jest možné, že se budeme různit v náhledech, ale zásadní linii budeme držet a plnit společně.“ Navíc Beneš prohlásil: „Budu dělat takovou politiku, abyste mohli být budoucně v každé vládě.“ Dále píše: Deník Lidová demokracie, tiskový orgán jediné české nesocialistické strany povolené Košickým vládním programem v poválečném Československu, dne 22. února 1948 přinesl na první straně dlouhý článek pod titulem: „Nebude vláda úřednická, nebude vláda bez komunistů. Prezident republiky k vládní krizi.“ Článek informuje čtenáře, že prezident republiky dr. Beneš přijal v sobotu 21. února náměstka předsedy vlády Františka Tymeše, předsedu československé sociální demokracie Bohumila Laušmana a generálního tajemníka této strany Blažeje Vilíma. V době, kdy u prezidenta dleli zástupci sociální demokracie, přijal kancléř Jaromír Smutný pětapadesátičlennou delegaci, která byla vyslána ze sobotní manifestace na Staroměstském náměstí. Z té pak byla vybrána pětičlenná deputace, kterou přijal prezident republiky. V odpovědi na požadavky této deputace prezident prohlásil, že mluví „jasně, otevřeně a cílevědomě“. Zdůraznil „naprosto otevřeně“, že pro něho „úřednická vláda“ neexistuje, že žádnou nikdy jmenovat nebude. Dále sdělil, že slyšel od předsedy vlády Klementa Gottwalda, „že prý má být učiněn pokus, aby komunisté byli při-*

¹² Tamtéž, s. 241.

¹³ Tamtéž, s. 244.

nuceni podat demisi. “ Dále prohlásil: „Ani takový pokus já nepřijímám, stejně jako pokus první, a nepřijmu. S něčím podobným ke mně nikdo přijít nesmí. Vaši demisi – pravil jsem kolegovi Gottwaldovi – bych nepřijal. Dále jsem mu řekl: Vy jste ministerský předseda, bez vyslechnutí vašeho stanoviska nic neudělám. (...) Já mluvím jasně, otevřeně a cílevědomě. Musím vésti vládu tak, aby si nikdo nemyslel, že můžeme vyhnat z vlády největší stranu parlamentní. A ještě něco: budoucí vláda nebude nejen bez komunistů, ale nebude ani bez Gottwalda. Gottwald je předseda největší strany, a když bude jmenována nová vláda, tož ji povede Gottwald. To je mně jasno “. Dále řekl, že „jestliže pravíte, aby ti nebo oni ve vládě nebyli, to jde ovšem dále. Já jsem s ministry, kteří podali demisi, vůbec ještě nemluvil...“ [...] Podle informace jednoho z abdikujících ministrů strany národně socialistické, Prokopa Drtiny, neřekl tehdy Beneš pravdu. Dne 20. února, v den demise, mluvil s ministrem pošt, Františkem Hálou, který mu „ústně podal demisi jménem svým i jménem náměstka předsedy vlády msgr. Jana Šrámka, jménem ministra zdravotnictví prof. dr. Adolfa Procházky a ministra techniky ing. Jana Kopeckého“. Drtina podotýká, že bylo dobře, „že někdo z nás dvanácti demisovaných toho dne s prezidentem Benešem mluvil“. Dozvěděl se ještě téhož dne, „že pan prezident konsistornímu radovi Hálovi za demisi poděkoval těmito slovy: Děkuji vám pánové za vaši demisi, prokázali jste tím službu státu“. Prokázali tím ovšem službu socialistickému (komunistickému) státu, který Beneš pomáhal budovat.¹⁴

Ke spekulacím o tom, že za zbolševizování Československa mohou poválečné rozdělení sfér vlivu mezi Západem a Sovětským svazem a dohody na Jaltské konferenci se Kalvoda vyjádřil v článku z roku 1981 nazvaném Jalta 1945 a únor 1948. Píše v něm: *V roce 1952 republikáni ve volební kampani propagovali „osvobození východní Evropy“ a denuncovali tajné dohody prezidenta Roosevelta se Stalinem. Prohlásili je za neplatné. Ač se normálně tajné dokumenty zveřejňují až teprve po třiceti letech, na přímý zásah prezidenta Eisenhowera protokol o jaltských jednáních byly zveřejněny už v roce 1955. Z dokumentů je jasné, že na Jaltě se o Československu ani nejednalo. [...] Na Jaltě se jednalo především o Německo, Polsku a Jugoslávii. Poláci si plným právem na Jaltskou dohodu stěžují a denuncují ji. Na přání Roosevelta se konference konala až po amerických volbách. Americký prezident nechtěl ztratit v listopadu 1944 hlasy amerických Poláků, a proto neřekl, k čemu na Jaltě dá souhlas. Bohužel, Churchill a Roosevelt souhlasili s připojením polských východních území okupovaných Sověty během*

¹⁴ Únor 1984, *Hlas Bohemie*, březen 1984. In: *Z bojů o zítřek II. díl*, Toronto 1996.

bleskové polsko-německé války v roce 1939, kdy byly spojenci nacistického Německa a kdy vrazili Polákům dýku do zad, k Sovětskému svazu. [...] Je téměř neuvěřitelné, že 25 let po zveřejnění jaltských protokolů a 15 let po publikování záznamů o rozhovorech Beneše s československými komunisty v Moskvě v prosinci 1943 (Cesta ke květnu, Praha 1965) může někdo napsat, že Československo bylo prodáno Sovětům n jaltské konferenci. Svalování viny na Roosevelta a Churchilla namísto vyřčení pravdy o Benešovi je sebeklamem, který je nežádoucí i z hlediska skutečných národních zájmů. Je to rovněž v rozporu s principy morálky, která přikazuje jednotlivci hledat pravdu, mluvit a psát pravdu, ať se to komu líbí či ne, hájit pravdu a třeba i za ni trpět. Češi a Slováci si musí být vědomi toho, že na lži se budoucnost národa budovat nedá.¹⁵

Tento text je rozšířenou verzí přednášky Mgr. Jana Cholínského „Josef Kalvoda a historiografie českých soudobých dějin“ přednesené na konferenci „Josef Kalvoda – křesťanský politik, exulant, historik“ pořádané Knihovnou kardinála Berana a občanským sdružením Exodus v Třemošné u Plzně 18. 6. 2012. V následujících číslech revue Střední Evropa vyjde pokračování.

¹⁵ Jalta 1945 a vítězný únor 1948, *Nedělní Hlasatel*, Chicago, 10. dubna 1981. In: *Z bojů o zítřek III. díl.*

Erinnerung an Europa im 20. Jahrhundert

Helmuth Kohlenberger

„Die europäischen Nationen mögen noch so sehr verfeindet sein, sie haben doch eine besondere innere Verwandtschaft im Geiste, durch sie alle hindurchgehend, die nationalen Differenzen übergreifend“⁽¹⁾. Edmund Husserl beschwor in seinem Vortrag im Wiener Kulturbund am 7. und 10. Mai 1935 „die geistige Gestalt Europas“ angesichts einer verzweifelten und aussichtslos scheinenden Lage. Bei größtem Respekt vor dem einsamen Denker halten viele Husserl heute eine bewunderswerte Naivität zugute. Europa ist längst zum Synonym für Brüssel, die Zentrale der Europäischen Union geworden – oder gehört ganz einfach zur modernen Zivilisation. Über deren Rang wird gestritten – ausgehend von der in Europa selbstverständlichen Überzeugung der Gleichheit der Menschen. Gelegentlich wird gesagt, diese Zivilisation sei „schon deswegen grundsätzlich überlegen, weil nur sie... einigermaßen auskömmliche Lebensgrundlagen zu schaffen und zu erhalten“ in der Lage sei⁽²⁾. Ein Nützlichkeitsargument also. Auf Tradition will im allgemeinen niemand rekurren.

Dies hat einen handfesten Grund: Europa verdankt sich einer resoluten Traditionslosigkeit. Husserl selbst hat dies zum Ausgangspunkt seiner Überlegungen genommen: Das Leben in „Familie, Stamm, Nation“⁽³⁾ sieht Husserl als natürliches Leben, das naiv die Welt als Ganze voraussetzt, ohne über sie nachzudenken. Nachgedacht wird über jeweils ganz Bestimmtes, Lebenspraktisches. Jeder hat seine besonderen Bedürfnisse, Aufgaben – immer im Rahmen einer selbstverständlich gegebenen Gemeinschaft. Es kann auch zu einer Unterbrechung in der Verfolgung der Interessen kommen. Man muß über unmittelbar dringliche Anliegen hinausgehen, um eine Situation besser als bisher zu erkennen. Soweit die von Husserl ganz allgemein als religiös, mythisch und praktisch genannte Position – diesen traditionsgebundenen Hintergrund, ohne den das Novum Europa nicht denkbar ist. Von diesem Hintergrund unterscheidet nun Husserl die theoretische Einstellung, die nicht nur von der naturgegebenen Gemeinschaft, auch von der mit dem Berufsleben verbundenen Praxis ganz absieht, sich von ihr distanziert: Husserl nennt diesen Vorgang „Epoché“. Dieses Heraustreten aus Herkunft und Interessenlagen verortet Husserl im „griechischen Menschentum“ seit dem 7. Jahrhundert, in dem die Philosophie auftritt.

Das Neue: Was ist, wird von einem Standpunkt der Interesselosigkeit betrachtet – wie es ist. Der Philosoph – ein unbeteiligter Zuschauer. Fatal gleicht er dem fernsehenden Zeitgenossen auf der ganzen Welt. Husserl

sieht in dem „Umbruch der nationalen Kultur“ jedoch die sich ausbreitende „Einheit einer wissenschaftlichen Gemeinschaft und Bildungsgemeinschaft“, die durch die Nationen „hindurchgeht“(4). Und er hat dafür guten Grund in der europäischen Geschichte bis ins 20. Jahrhundert. Er vergisst auch nicht, den Traditionsbruch der philosophischen Einstellung ausdrücklich im Singular „Gott“ zu verankern – in ihm wird „Seinsgeltung und Wertgeltung als absolute innere Bindung erfahren“, er wird „Träger des absoluten Logos“ (5). Die Religion, Inbegriff stammesmäßig begrenzter Gemeinschaft, wird so zum Träger eines Universalisierungsprozesses – und damit transformiert. Husserl verfolgt indes diese Fragen nicht weiter und wendet sich der mit der Philosophie gegebenen „unendlichen Aufgabe“ zu. Nichts ist charakteristischer für ihn als dieses Wort. Alles kommt nun darauf an, wie die Verwirklichung dieser Aufgabe geschieht. Seit der Antike geschieht sie in der Mathematik, von der aus das Unendliche der Größen, Maße, Zahlen entdeckt wird. Die Geschichte der Wissenschaften wird zum Leitfaden der Selbstentdeckung des Menschen – es regiert der an Gott erinnernde Singular und die Perspektive unendlicher Aufgaben, die mit mathematischer Methode angegangen werden. Damit beginnt, wie Husserl mit sich verstärkender Vehemenz betont, der Irrweg der Einseitigkeit, der die Realität des Geistes als „raumzeitliches Sein innerhalb der Natur“ objektiviert. Husserl nennt diese Position, mit der er die neuzeitlich-naturwissenschaftliche Weltsicht charakterisiert, „Objektivismus“. In dieser Realisierung des Geistes sieht Husserl „unsere europäische Not“(6). Husserl ruft auf zur Besinnung: Nicht die Natur ist Geist, sondern sie wird in der Wissenschaft vom Geist her erforscht, geradezu erzeugt. Dies geschieht im Rahmen einer aufregenden Selbsterkenntnis des Geistes. „Der Geist ist wesensmäßig dazu befähigt, Selbsterkenntnis zu üben, und als wissenschaftlicher Geist wissenschaftliche Selbsterkenntnis, und das iterativ“(7). Eine Klärung unserer Not sieht Husserl darin, daß der Geist zu sich selbst zurückkehrt – wie ein Geist in die Flasche, denn Geist ist wesentlich Bei-sich-selbst-Sein, Autarkie (im Sinne des aristotelischen Gottes). (Bei Wittgenstein ging es – parallel bzw. umgekehrt dazu - darum, der Fliege aus dem Fliegenglas zu helfen.) Darin sieht er eine Überwindung der Trennung von Geist und Natur. Aus einem Außer- und Nebeneinander wird ein In-und Füreinander: Husserl spricht von Ichpersonen, zugleich bleibt der Rahmen offen für die Natur, die „in die Geistsphäre“ rückt. Husserl sieht dies in seiner „transzendentalen Phänomenologie“ geleistet. Man sieht sofort – mehr Fragen als Antworten. In unserer Besinnung auf Europa als dem revolutionären Novum der Selbstentdeckung des Geistes als traditionsbrechende Macht kommt es vor allem auf die Besonderheit an, die im Zuge der Verwissenschaftlichung zum be-

herrschenden Allgemeinen geworden ist. Dieses beherrschende Allgemeine nimmt den Atem auf der Erde, nicht erst seit dem Bioterror. Husserl hat darum die Selbstzurücknahme des Geistes gefordert. Das soll mehr sein als ein banges Eingeständnis: Ich wills nicht gewesen sein, dass es soweit kommen konnte. Es ist gedacht als Hereinnahme in eine „Selbstverständigung und Verständigung der Welt als geistiger Leistung“ (8). Das klingt nach Münchenhausen, verzweifelt. Die Welt in diesem Sinne wird zum unüberschreitbaren Horizont des Geistes.

Im Folgenden rekurriere ich knapp auf eine innerphänomenologische Weiterführung von Husserls Ansatz. Klaus Held spricht korrekt von der Technik als „Europäisierung der Menschheit“, in der alle „Heimwelten“ (im wesentlichen auf sich gestellte Großgemeinschaftsbildungen, z.B. Stämme und Kulturen) sich tendenziell aufzulösen drohen(9). Es kommt zu einer Introversion, in der alle Horizonte zu verschwinden drohen. Es herrschen nur noch die „selbstgeschaffenen Beobachtungsbedingungen“. Held sieht-Husserl folgend - in dieser modernen Herrschaft der Ingenieure „eine in der griechischen Urstiftung angelegte Möglichkeit ihrer eigenen Deformation“. Der entscheidende Schritt der Deformation liegt im Überschreiten der Endlichkeit der eigenen Herkunftsbedingungen. Man kann darin eine – sich von den mythischen Bedingungen der Heimwelten emanzipierende - „Remythisierung der Wissenschaft“ sehen, die zu einem „nivellierten planetarischen Lebensnormalstil“ (ver-) führt. Die Alternative einer apokalyptischen Zeitdeutung einerseits, einer Abwendung vom „Eurozentrismus“, die mit einer Zuwendung zu andern Kulturen einhergeht, andererseits will Held mit einer „reflektierten Bewahrung des Mythos“ gemeint ist die „griechische Urstiftung“ im Kontext der europäischen Geschichte - vermeiden. Europäisierung würde zur Friedensstiftung unter den Kulturen führen. Es bleibt zu fragen, ob dieses sympathische irenische Programm angesichts der harten Fakten der modernen ökonomisch-technischen Lebensbedingungen über den Kreis derer, die sich auf die Mythenreflexion verständigen könnten, hinaus verständlich und konsensfähig ist. Grundsätzlich ist jedenfalls offen, ob alle Kulturen am Frieden interessiert sind und ob gegebenenfalls demjenigen Mythos, dessen Deformation zur Situation, in der wir leben, geführt hat, von allen am Friedensschluß Beteiligten die Rolle des ehrlichen Makers ohne weiteres zuerkannt würde. Aber vielleicht handelt es sich bei der Europäisierung gar nicht um Mythos – und liegt genau darin das Problem.

Lassen wir diese Fragen fürs erste offen. Europa ist jedenfalls von der Europäisierung der Menschheit nicht ohne weiters zu trennen. Niklas Luhmann hat in Wien – wenn auch nicht beim Wiener Kulturbund - 60 Jahre nach

Husserl in einer ganz anders aber ähnlich brisanten Zeit auf Husserls Vorträge Bezug genommen (10).. Darin zeigt er die Distanz zu Husserls Art der Themenstellung, zugleich das bei Husserl bereits – allem Anschein zum Trotz – auf die Folgezeit Vorausweisende auf.

Husserl hatte von der europäischen Verpflichtung und Befähigung zur Selbsterkenntnis gesprochen. Daran knüpft Luhmann mit der weiterführenden Überlegung an, die das „Paradox einer unkritisch-selbstkritischen Vernunft“ in Verfahren aufzulösen versucht, in denen laufend (Luhmann sagt geradezu „seriell“) intendierte Bestimmungen die Grenze des Unbestimmten überschreiten. Darin zeigt und verschiebt sich laufend der Unterschied von „Außen“ und „Innen“, wird Notwendigkeit in Kontingenz, das heißt Natur in Technik transformiert. In Einzelschritten wird angedeutet, wie dieses Fortschreiten in endlos scheinende Horizonte Unbestimmbarkeiten erzeugt und sich genötigt sieht, dieses Unbestimmte einzuordnen, ohne dass dies endgültig gelingt. Eine besondere Bedeutung kommt dabei der Zeit in ihrem Verhältnis zur Zeitmessung zu. Zeit wird erzeugt - wir haben sie nicht. Es gibt nicht mehr ein von der Transformation von Natur in Technik Unabhängiges, einen idealen Beobachterstandpunkt. Vielmehr gehorcht alles Erkennen und Handeln einem fortlaufenden Beschreiben, das auf bereits vorausgehendes Beschreiben Bezug nimmt. Wie in diesem Zusammenhang noch von eigentlichem Entscheiden die Rede sein kann, ist nicht geklärt. Mitgegangen, mitgefangen. Schon Musil sprach davon, daß „Seinesgleichen geschieht“. Es kommt nicht zu einer „beruhigend wirkenden Abschlußformel“, in der Husserl sich auf Selbsterkenntnis, Geist, Europa berief. Es scheint, dass Husserls Diagnose, dass der Objektivismus, der zum technischen Prozeß geronnene Geist durchgesetzt habe, sich bestätigt hat.

Luhmann mag das nicht zugeben. Für ihn ist Husserl seiner eigenen Intuition gegenüber zurückgeblieben. Gewiß- was Husserl Objektivismus nennt, findet statt. Das Erkennen geht darin auf. Im Sinne eines operativen Konstruktivismus wird Realität zu einer Illusion, in der die „Paradoxie der selbstreferentiellen Einheit von Selbstreferenz und Fremdreferenz“ herrscht. Doch gibt es für Luhmann selbstkritische Vernunft. Aber: „Selbstkritisch ist die Vernunft nicht auf Grund ihres europäischen Erbes, sondern nur wenn und insofern, als sie ihren eigenen Realitätsglauben auswechseln kann, also nicht an sich selber zu glauben beginnt“ (11). Daß eine in diesem Sinne verstandene Vernunft nicht mehr in einer ungebrochenen Kontinuität steht, ist klar. Sie ist eingebunden in eine Funktion des beschriebenen Prozesses selbst, obschon sie sich in ironischer Distanzierung gefällt. Das ist nicht wirklich neu: Verdankt sich doch die moderne Ironie (etwa Kierke-

aards) geradezu dem eingestanden- uneingestandenem Zusammenhang mit der Hegelschen Dialektik, in der der Prozesscharakter der modernen Gesellschaft allererst umfassende Formulierung fand – bis hin zum Fluchtweg der listigen Vernunft. Und dabei ist es geblieben, nicht zuletzt in Kafkas gesteigerten Prozeß- Beobachtungen.

Prozeß – das ist kein neutralisierbares Wort, es setzt Parteien voraus, es gibt Schuldzusammenhänge. Das Wort Weltgericht zeichnet sich wie ein Menekel an der Wand ab, selbst wenn versucht wird nicht zu verstehen und in Zahlen und Formeln zu flüchten. Gewiß, Europa ist in der Europäisierung der Menschheit zum Prozeß geworden. Aber ist es noch Herr dieses Prozesses? Spricht nicht der Vorwurf des „Eurozentrismus“ aus, dass andere Europa das Recht streitig machen, dass Europa selbst sich das Recht streitig macht? Oder ist dies letztere nur der Ausdruck dafür, dass es gar kein Recht gibt, nach dem dieser Prozeß geführt werden könnte?

Sehen wir ab von den aktuellen Fragen des Völkerrechts, des internationalen Strafgerichtshofes. Diese sind nur Konkretionen des Anzudeutenden: Die technisch-ökonomische Europäisierung hat alle Kulturen erfasst. Sie hat sich ganz selbstverständlich durchgesetzt. Es besteht darüber kein Konsens, kein Vertrag. Gibt es die Annahme eines solchen, so geht er schon von dem Erfolg der Europäisierung aus. Es gibt Verursachung, Verschulden. Nachdem der Siegesrausch des Technischen, wie er besonders in der Zeit vor dem Ersten Weltkrieg die Gemüter beherrschte und sie noch in eben diesen Krieg trieb, verflogen ist, beherrscht eine Stimmung, für die Ernüchterung ein zu harmloses Wort ist. Und dies, obschon im Detail keiner wirklich auf die Technik verzichten kann und will und immer wieder neue Technologieschübe, wie zuletzt die Elektronik und die Biotechnologie in Rausch versetzen. Wir alle wissen uns als Geisel der Entwicklung. Wir erleben, dass die westliche Welt und der Rest der Welt gemeinsam in einer bislang nicht gekannten Weise zur Geisel der Europäisierung-Verwestlichung wird. Und dies in mehr als einem Sinn: Europa weiß sich schuldig, Europa klagt sich selbst an, es wird angeklagt von den Zigeunern, „die dauernd in Europa herumvagabundieren“ (12). Und zugleich hat Europa Recht wie der Dorfrichter Adam im „Zerbrochenen Krug“ Kleists. Eine unhaltbare Situation, wie es scheint.

Die Unhaltbarkeit der Lage – insbesondere seit dem Ende 19. Jahrhunderts: Europäische Technik hat die Welt erobert, geeint. Zugleich ist Europa in einer gespenstisch anmutenden Sprachlosigkeit versunken, die zur Gewalt der Weltkriege geführt hat. In diesen ist die Ohnmacht Europas offenbar geworden. Nicht ohne Blick auf Husserl, in dessen Alterswerk er einen letzten „Abglanz“ einstiger philosophischer Größe sah, hat Her-

mann Broch sich in einer seltenen Rückhaltlosigkeit diesen Fragen gestellt. In einem Vortrag über „Geist und Zeitgeist“ – ebenfalls im Wiener Kulturbund, im April 1934 – hat er für seine Zeit eine „eigentümliche Verachtung des Wortes“ und „eine positivistische Stummheit“ diagnostiziert (13). Im „platonischen Erlebnis“ leuchtete einst dem Menschen eine „dem Göttlichen des Logos angenäherte Unmittelbarkeit“ auf. Vom Wort („Am Anfang war das Wort“) und vom Geist („und der Geist Gottes schwebte über den Gewässern“) hat des Menschen Seele ihren Anfang genommen. Doch heute stehen wir auf dem Boden der Tatsachen. Broch hat diese Wendung vom Geist zu den Tatsachen im Zusammenhang der Mathematisierung der Wissenschaften seit der Neuzeit verortet. „Die Verantwortung der Wissenschaft ist eine metaphysische; sie hat keine „Schuld“, ihre Schuld ist im Gegenteil ihre Reinheit...“, die zur „Ausschaltung des Sprachlichen“ führt(14). Mit unbestechlichem Blick und Sinn für die Bruchstellen der wissenschaftlichen Entwicklung seit dem Mittelalter sieht er in der „beinahe erreichten Alleinherrschaft des mathematischen Ausdrucks innerhalb der Naturwissenschaften“ die Selbstaufgabe des Geistigen in der „rationalen Erfassung der Welttotalität“. Die Folgen: einerseits die „präzise, stumme, entsubjektivierte Sprache“ der Mathematik – und davon abhängig – der Wissenschaften und der Philosophie-Beamten, andererseits die vom Nihilismus getriebene „unheilswangere Rhetorik“, die „Überkompensation des Sprachlichen“ die auch im Philosophieren seit Kierkegaard und Nietzsche Platz gegriffen hat und die er bei Heidegger und Karl Kraus hört. In der Musik, „die wie ein letztes Zeichen des Geistes und des Logos in ihrer Allgemeingültigkeit über allem Humanen schwebt“ (15), sieht er „eine Überlistung der Stummheit“, in der wir gefangen sind. Doch er wäre nicht Broch, würde er nicht noch in der rationalen Selbstbegrenzung des Geistes, ja selbst in der Verneinung den Geist wirksam sehen. Diese Betrachtung hat Husserls Auffassung, dass sich der Geist im „Objektivismus“ geradezu entäußert hat, bestätigt – zugleich verschärft. Es scheint, dass der Geist nur angesichts der Selbstverneinung zu sich selbst zurückkehren kann. Hatte Husserl nicht in dieser Rückkehr die Umkehr gesehen?

Die Erfahrung des Totalitarismus, des Zweiten Weltkrieges waren für Broch Anlaß genug, sich den Folgen der „positivistischen Stummheit“ und der Unheilrhetorik zu stellen. Das katastrophale Versagen der Institutionen, des Rechts auf nationaler und internationaler Ebene zeigen die offenkundige Dynamik der ökonomisch-technologischen Entwicklung in grellem Licht. Der Prozeß kennt kein Gesetzbuch, kein Urteil. Aber alles gehört zum Prozeß. Mit der „Völkerbund-Resolution“ von 1937 versuchte Broch inmitten des Chaos der zugleich zu- und gegeneinander strebenden Ten-

denzen einen verbindlichen Bezugspunkt in der „Absolutheit menschlichen Seins“ festzuschreiben, die in der ethischen Absolutheit jedes Menschen liegt – sie schreit auf im namenlosen Leiden der Menschen inmitten des Zusammenbruchs der Zivilisation, auch im „Schuldbewusstsein vor dem apokalyptischen Elend, mit dem die beleidigte Absolutheit sich an einer unfähig gewordenen Menschheit rächt“ (16).

Bis an sein Lebensende haben Broch die Menschenrechtsfragen – oft wider alle Hoffnung - nicht mehr losgelassen. Nicht ein hilfreiches, aber oft auch hilfloses Pathos des guten Willens allein hat ihn getrieben, sondern die Einsicht in den zur Machttechnik, oft zum Terror gewordenen Formalismus des Prozesses – einer „Umweltslogik“ (17), die zur Versklavung der Menschen in den unterschiedlichsten Formen geführt hat. Broch spricht z.B. von ökonomischen, ideologischen Versklavungen, die oft nicht direkt weh tun, die aber zur vollkommenen Gleichgültigkeit gegen den Nebenmenschen und sich selbst gegenüber führen. Gegen diese herrschende Negierung der Menschen im Abstrakten, Formalen, im gesetzlichen Unrecht gibt es keine Berufungsinstanz, wie das Zwanzigste Jahrhundert gezeigt hat. Eine inhaltliche Orientierung im Sinne der Tradition z.B. des Naturrechts ist gefragt. Mit dem Gottesglauben ist die bisher wirkmächtigste inhaltliche Begründung eines sich der Versklavung widersetzenen Rechts abhanden gekommen. Gewiß hat die Religion oft genug dazu beigetragen, dass Unrecht ein gutes Gesicht erhielt. Broch sieht jedoch im Christentum nicht einfach Religion, sondern vor allem „die große irdische Entdeckung des Gottessohnes“ (18), ein „Irdisch - Absolutes“. Diese Entdeckung gibt das Paradigma für einen neuen Zugang zum Absoluten vom Empirischen aus. Broch hat versucht, diesen Zugang als Erkenntnisvorgang in einer „(mehr oder minder sokratischen) „Befragung“ der Realität, auf dass diese sukzessive ihre Absolutheitsqualitäten enthülle“ (19) aufzuzeigen - in der Physik, in dem Aufzeigen eidetischer Gebilde im Sinne Husserls, aber auch im „Recht an sich“, von dem her die Menschenrechte einen Verpflichtungscharakter beanspruchen, der über ihre konkret-historische Bedingtheiten hinausweist. Er hat schließlich den Gedanken des „Irdisch-Absoluten“ im Menschen und von diesem her das „Recht an sich“, das staatlicher oder anderer oft als Recht getarnter Willkür entgegengesetzt werden soll, verankert.

Das Verbot „Du sollst nicht töten“ gilt ihm als Angelpunkt, da das Leben im Zeitalter der totalitarisierenden Verwissenschaftlichung in ganz anderer Weise als früher nicht mehr absolut rechtlich geschützt ist. Dem Missbrauch des Rechts unter den totalitären Bedingungen setzt er nun den Gedanken entgegen: „Gesetze dürfen dem Bürger keinen straf-ähnlichen Zustand auf-

erlegen, das heißt ihn seiner spezifisch menschlichen Attribute der Freiheit, Gleichheit und des Rechts auf Streben nach Glück berauben, vielmehr ist eine solche Versachlichung des Menschen ausschließlich der Strafe bei Gesetzesübertretungen vorbehalten“ (20). Es legt sich nahe, die Zuspitzung der Lage der Menschen, die in diesen Überlegungen Ausdruck findet, zu bedenken. Sie liegt in der neuen Art der Versklavung an tendenziell mit der Verwissenschaftlichung gegebene totalitäre Strukturen, die unausdrücklich wie ein permanenter Strafvollzug wirken- etwa im Sinne von Kafkas „Prozeß“. In dieser Lage muß die Position des Menschen neu bestimmt werden. Es scheint, dass sie überhaupt der Anlaß gewesen ist, über den Menschen nachzudenken.

Broch sieht in den Gesetzen Verbote. Negation wirkt in ihnen. Noch im Negativen aber wirkt der Logos. Es scheint, dass nur der Durchgang durch die Selbstverneinung des Logos - in den als Strafandrohung wirkenden Gesetzen – zur einen Menschheit führt. Die Sprachlosigkeit des Prozesses soll von einem „Irdisch-Absoluten“ her, präfiguriert im irdischen Gottessohn, durchbrochen werden. Es geht nicht darum, einen positiven Zentralwert festzuschreiben. Brochs „totalitäre Humanität“ ist eine Atmosphäre, in der es sich von selbst verbietet, Menschenrechte zu verletzen. Nicht eine globalisierte Weltpolitik ist das Ziel, sondern eine „Welt-Vertragsgemeinschaft“, in der auch die Schwächeren nicht verlassen sind (21).

Wir waren mit Husserl von der Europäisierung der Menschheit im Zeichen dieser technologischen Versklavung ausgegangen. Husserl appelliert an die mit den Griechen zu Tage getretene Selbsterkenntnis des Geistes. Dagegen sieht Luhmann, dass diese eingeht, ja geradezu untergeht in die mediale Beobachtung von Beobachtungen. Damit ist aber der Prozeß der Europäisierung der Menschheit unzureichend beschrieben. Die Menschen sind ausgelassen. Brochs Postulat steht gegen den Prozeß der Versklavung auf und versucht, die Lage zu wenden – eine Welt-Vertragsgemeinschaft soll entstehen.

Es besteht seit dem 19. Jahrhundert der Verdacht, Realität werde nur als Projektion jeweils eigener (Wunsch-) Vorstellungen vorausgesetzt. Dieser Verdacht wird zum Selbstmisstrauen der Europäer; sie sind des „Eurozentrismus“ schuldig. Dabei übersieht man, dass es zu solcher Schuldeinsicht nur aufgrund der Selbstkritikfähigkeit kam. Luhmann scheint um Haarsbreite diesem Selbstmisstrauen dadurch zu entgehen, dass er das Fremde bereits als Fremdes im eigenen von der technischen Transformation bestimmten Kontext antrifft. Weil diese Transformation nicht mehr ohne weiteres an die europäische Selbsterkenntnis erinnert, geht der europäische

Selbstvorwurf des „Eurozentrismus“ oft ins Leere. Er löst sich auf in der schlichten Affirmation des ins Unbestimmte ausgreifenden technischen Prozesses, dem unreflektiert alles potentiell Fremde eingeordnet ist. Daher ist es für Nicht-Europäer keineswegs selbstverständlich, die europäische Kritik an den Segnungen der Technologie zu akzeptieren. Es geht im Verhältnis zu ihnen um Verteilungsfragen. Das Selbstmisstrauen der Europäer lebt aber aus der Abkehr von der Husserl'schen Betonung des Geistes. So bestätigt es Husserls Diagnose: Durchgesetzt hat sich der Objektivismus, der zum technischen Prozeß geronnene Geist.

Anmerkungen

- 1) Edmund Husserl, Die Krisis des europäischen Menschentums und die Philosophie, in: ds., Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie, hg.v.W.Biemel (Husserliana Band VI, Martinus Nijhoff, Den Haag 2.Aufl. 1962), S.314 ff., 320.
- 2) Wolfgang Schäuble in: Süddeutsche Zeitung v. 24.10.2001.
- 3) E.Husserl,a.a.O.S.327.
- 4) Ebd.S.335.
- 5) Ebd.
- 6) Ebd.S.342.
- 7) Ebd.S.345.
- 8) Ebd.S.346.
- 9) Klaus Held, Husserls These von der Europäisierung der Menschheit, in: Christoph Jamme u.Otto Pöggeler (Hg.), Phänomenologie im Widerstreit. Zum 50.Todestag Edmund Husserls (stw 843, Frankfurt a.M.1989),S.13 – 39.
- 10) Niklas Luhmann, Die neuzeitlichen Wissenschaften und die Phänomenologie (Wiener Vorlesungen Band 46, Picus Verlag Wien 1996).
- 11) Luhmann, a.a.O.S.45.
- 12) Ebd.S.46.
- 13) Geist und Zeitgeist. Ein Vortrag, in: H.Broch, Geist und Zeitgeist, hg.v.P.M.Lützel (st 2702, Frankfurt a.M. 1997) S.43 ff.
- 14) H.Broch, Geist...a.a.O.S.46.
- 15) Ebd.S.64.
- 16) Völkerbund-Resolution (1937),hg.v.P.M.Lützel (O.Müller, Salzburg 1973),S.58.
- 17) Ebd.S.52.
- 18) Trotzdem: Humane Politik. Verwirklichung einer Utopie (1950), in: H.Broch, Kommentierte Werkausgabe Band 11, hg.v.P.M.Lützel (st 445, Frankfurt a.M.1978), S.364 ff., 395.

- 19) Brief an Hannah Arendt v.9.6.1949, in: S.122.
- 20) Trotzdem:Humane Politrik, a.a.O.S.375.
- 21) Ebd.S.392.

Dr.Helmuth Kohlenberger je nezávislý německý filosof, jenž za komunismu spolupracoval s Janem Patočkou, je dlouhodobým členem redakce revue Střední Evropa, v níž publikoval několik článků. Česky publikoval také sbírku eseje o Německu.

Igor Volný

Rudolf Kučera

Jan Cholínský

Ivan Štern

Martin Jeřábek

Lukáš Novotný